

Flittige fabrikkentreprenører:

*En industriøs revolusjon i Danmark-Norge
på 1700-tallet*

Ildrid Reither Børte

Masteroppgave ved Institutt for arkeologi, historie,
kultur- og religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

Mai 2018

Flittige fabrikkentreprenører: en industriøs revolusjon i Danmark-Norge på 1700-tallet

© Ildrid Reither Børte

2018

Flittige fabrikkentreprenører: en industriøs revolusjon i Danmark-Norge på 1700-tallet

Ildrid Reither Børte

<https://bora.uib.no/>

Sammendrag

Historiker Jan de Vries har lansert en teori kalt ‘‘the industrious revolution’’ som sier at økt etterspørsel etter en rekke varer i perioden før den industrielle revolusjonen var det som drev utviklingen framover til den industrielle revolusjonen. Dette skjedde ved at befolkningen ønsket å kjøpe mer, og for å ha råd til det måtte de produsere mer til salg, som vil si å bruke mer av fritiden sin på å arbeide mer.

Oppgaven tar for seg saker fra Kommersekollegiet, et departement som på 1700-tallet hadde som mål å sikre økt industriutbygging i Danmark-Norge. Staten ønsket etter merkantilistiske prinsipper å være mest mulig selvforsynt, å importere minst mulig ferdige varer og eksportere mest mulig ferdige varer.

For å undersøke dette har oppgaven tatt for seg søknader om å opprette fabrikker, stilet til Kommersekollegiet. Har entreprenørene som søkte om å opprette fabrikker en bevissthet rundt at det er en økende etterspørsel etter varer, noe som kan underbygge de Vries teori?

Det konkluderes med at det var et voksende marked og en tro på at de innenlandske fabrikkene kunne lage gode produkter som kunne møte den internasjonale konkurransen. Det er lite direkte opplysninger om at entreprenørene var bevisst en økende etterspørsel, men de var bevisst et stort marked og hadde tro på seg selv som produsenter.

Forord

Dette har vært et prosjekt der mye av problemstillingen ble til underveis. Mange nye spørsmål oppsto etter hvert. Kildematerialet ble bare mer og mer interessant jo mer jeg jobbet med det, og karakterer som jeg gjerne skulle funnet ut mer om sto tydeligere fram etter hvert. Det gjelder for eksempel de kvinnelige fabrikkentreprenørene eller agent Reiersen som både var medlem i Kommersekollegiet og selv drev industri med støtte fra staten og eget departement.

Å kunne få en følelse av hvordan ekte mennesker levde livet sitt er det jeg liker best med historiefaget, og det har derfor vært stas å lese i de originale dokumentene som både handler om konger og store statsmenn, men også håndverkere og drømmende entreprenører i mye enklere kår. Alle timene jeg har strevet med å lese den uvante gotiske håndskriften har vært verdt det når jeg til slutt klarte å finne meninger i tekstene.

Tusen takk til veileder Arne Solli. Han har hele veien vært entusiastisk, inspirerende, grundig og kunnskapsrik, og har fulgt opp prosjektet og meg på en veldig fin måte. Han har tålmodig funnet seg i at jeg har hatt mye annet å holde på med, også i perioder der jeg med fordel kunne jobbet i et raskere tempo. Jeg kan trygt si at det ikke hadde blitt noen oppgave uten han.

Takk til mamma, Else Reither, for korrekturlesing, oppmuntrende ord, nødvendige kritiske spørsmål og mange oppklarende opplysninger, særlig om tekstilhåndverk.

Jeg vil også rette en takk til Kristian Hunskaar ved Riksarkivet, som nærmest i egen fritid i løpet av de siste månedene har digitalisert dokumentene til Kommersekollegiet slik at de nå er tilgjengelig gjennom Digitalarkivet. Det har gjort arbeidet mye lettere.

Innholdsfortegnelse

1	Den industriøse revolusjonen	1
1.1	Innledning.....	1
1.2	Litteratur og teori.....	2
1.2.1	The Industrial Revolution and the Industrious Revolution (1994)	3
1.2.2	The Industrious Revolution (2008) av Jan de Vries.....	5
1.3	Begreper.....	7
1.4	Avgrensning.....	9
1.5	Historiografi.....	11
1.5.1	Norge og Norden.....	12
1.6	Metode og oppbygging.....	14
1.7	Problemstilling.....	16
2	Introduksjon til kildene	19
2.1	Innledning.....	19
2.2	Historisk kontekst.....	19
2.2.1	Det byråkratiske systemet og Kommersekollegiet.....	21
2.3	Introduksjon til kildene.....	25
2.4	Indeksene 1773-1773.....	26
2.5	Hva handler sakene om?.....	28
2.6	Hva er ikke relevant?.....	31
2.7	Forholdet mellom Norge og Danmark.....	35
2.8	Geografisk inndeling	36
2.9	Entreprenørene og arbeiderne.....	37
2.9.1	Kvinner i fabrikk- og manufakturvesenet	38
2.10	Oppsummering.....	41
3	Tekstilproduksjon.....	43
3.1	Innledning.....	43
3.2	Fabrikkliggende tekstilproduksjon i Norge og Danmark	44
3.2.1	Enigheten.....	47
3.3	Tekstilproduksjon i andre deler av riket	48
3.4	Tekstilproduksjonens omfang.....	48
3.5	Kunder og marked for tekstilvarene	51

3.5.1	Produksjon og etterspørsel	52
3.6	Kommersekollegiets forestillinger	53
3.6.1	En lin- og silkeflorfabrikk	54
3.6.2	En Manchester- og tøyfabrikk	55
3.6.3	En silkedoublererfabrikk	56
3.7	Oppsummering	57
4	Husholdningsvarer	59
4.1	Innledning	59
4.2	Noen typer husholdningsvarer	60
4.2.1	Teglstein	60
4.2.2	Fajanse	62
4.3	Husholdningsvarer i Kommersekollegiets forestillinger	63
4.3.1	Fajansefabrikken ved Bragerne	64
4.3.2	Entreprenøren Møllers porselensproduksjon	66
4.3.3	En papirtapetsfabrikk	67
4.4	Oppsummering	68
5	Nærings- og nytelsesvarer	71
5.1	Innledning	71
5.2	Noen typer næring- og nytelsesvarer	71
5.2.1	Sukker	72
5.2.2	Tobakk	75
5.3	Nærings- og nytelsesvarer i Kommersekollegiets saker	77
5.3.1	Odense sukkerraffineri	78
5.3.2	En pipefabrikk	79
5.4	Oppsummering	80
6	Oppsummering og konklusjon	81
6.1	Kundegrupper og marked	82
6.2	de Vries' teori	83
	Kilder og litteratur	85
	Vedlegg	91

1 Den industrielle revolusjonen

1.1 Innledning

“In a specific historical period in a specific geographical zone, a new form of household economic behavior became increasingly influential, increasing simultaneously the supply of market-oriented production and the demand for a broad but not indiscriminate range of consumer goods.”

Dette skriver Jan de Vries i innledningen til sin bok *The Industrious Revolution* fra 2008. Dette er hans hovedverk om en teori som han først publiserte i artikkelen *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution* i 1994. Teorien sier at vestlig historieskriving tradisjonelt har vært for opptatt av brå omveltninger og vendepunkt, og har utelatt de mer langsomme, men like viktige utviklingslinjene. Perioden de Vries særlig referer til er *den industrielle revolusjonen*, fra omtrent 1750 i England og andre foregangsland, og rundt hundre år senere i Norden. Når man har forsøkt å forklare denne utviklingen i tradisjonell historieskriving, blir det gjerne lagt vekt på at man effektiviserte produksjonen, tok i bruk ny teknologi og nye kraftkilder. Produksjonen ble konsentrert, gjerne i fabrikker, og man kunne produsere i langt større skala. Nye urbane samfunn vokste opp rundt produksjonsenhetene. Det kan i tradisjonell historieskriving nesten virke som at den industrielle revolusjonen kom ut av intet.

Det er dette bildet historiker Jan de Vries vil nyansere. Han har sett på opptakten til den industrielle revolusjonen og presentert en teori om en annen utvikling, en ‘*industrious revolution*’ som han kaller det. Denne teorien sier at det fant sted en økning i **etterspørselen** etter en rekke varer, og at dette førte til økt produksjon og aktivitet i den europeiske befolkningen, som igjen var drivkraften til den industrielle revolusjonen.

Kan man så anvende teorien om en ‘*industrious revolution*’ om Norge? Kun et fåtall historikere har utforsket teorien i nordisk sammenheng. I denne oppgaven vil jeg undersøke om man kan bruke kildemateriale fra et sentralt regjeringsorgan i det dansk-norske byråkratiet på 1700-tallet, Kommersekollegiet, til å vurdere teorien om en ‘*industrious revolution*’ før den industrielle revolusjonen i Danmark-Norge.

Kongeriket Danmark-Norge var et enevelde fra 1660-1814. Kongen omga seg med rådgivere og statstjenere, som dannet et omfattende byråkrati, og det var dette som behandlet statsanliggender på kongens vegne. Byråkratiet besto i hovedsak av kollegier, eller departementer, som kongen oppnevnte, og som hadde ansvar for forskjellige samfunnsområder¹. Det fantes også forskjellige rådgivende organer som sto enda nærmere kongen, og i perioder der kongen ikke var skikket til å fungere som statsoverhode var den reelle styringsmakten ofte hos slike råd eller enkeltpersoner. Særlig var dette tilfelle i kong Christian den 7. regjeringstid, som sammenfaller med perioden som det undersøkes i denne oppgaven. Norge ble i hovedsak styrt av danske embetsmenn etter beslutninger tatt av sentralmakten i København.

Saker om industriutvikling ble behandlet i Kommersekollegiet², og her ble blant annet søknader fra entreprenører sammen med Kollegiets beslutninger journalført. Sakene ble igjen arkivert, og det finnes dermed en del kilder som omhandler kollegiets virke knyttet til den tidlige industrialiseringen av Danmark-Norge. Forskjellige saker, som søknader og forespørsler, ble forelagt kongen i form av forestillinger, altså noe som blir fremvist eller forestilt for kongen. I disse er gjerne mange detaljer rundt den nye bedriften nedtegnet, kanskje også entreprenørens refleksjoner rundt motivasjonen for dens opprettelse, samt Kommersekollegiet og andre embetsmenns oppfatninger. Kildene er dermed et godt utgangspunkt for å kunne si noe om den formen for industrialisering man fant i Danmark-Norge på 1700-tallet.

1.2 Litteratur og teori

Teorien som denne oppgavens problemstilling bygger på er historiker Jan de Vries' teori om den industriøse revolusjonen, som diskutert i en artikkel fra 1994 og en bok fra 2008. De har henholdsvis titlene *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution* (1994) og *The Industrious Revolution* (2008).³ Jeg har oversatt hans begrep "the Industrious Revolution"

¹ Weidling og Njåstad (2017) *Norge under dansk styre 1537-1814*. I *Store norske leksikon*. Hentet 10.01.18 fra https://snl.no/Norge_under_dansk_styre%2F1537-1814

² I mye av litteraturen jeg har brukt, blant annet av historiker J. O. Bro-Jørgensen, blir Kommersekollegiet skrevet med liten forbokstav. Jeg mener det er mer korrekt å skrive kongens departementer med stor forbokstav, da dette gjøres med tilsvarende departementer i dag.

³ de Vries, J. (1994) *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution* og de Vries, J. (2008) *The Industrious Revolution*

med “den industriøse revolusjonen”, både fordi det er den mest nærliggende direkte oversettelsen, men mest fordi det har blitt brukt på norsk tidligere, først av historiker Sølvi Sogner i *Achehougs Norgeshistorie* fra 1996. Hun sier at ordet industriøs betyr flittig og virksom, et “lite brukt ord på norsk, og egner seg derfor ypperlig til nybruk.”⁴ I dette avsnittet skal jeg gjengi hovedargumentene til de Vries. I et senere kapittel i oppgaven skal jeg gå dypere i analysen og sette teorien opp mot det kildematerialet fra Kommersekollegiet og annen forskningslitteratur.

1.2.1 The Industrial Revolution and the Industrious Revolution (1994)

I artikkelen begynner de Vries med å diskutere begrepet “den industrielle revolusjonen”, og hvordan dette begrepet har formet historiefaget. Han er skeptisk til begrepet, og mener at vi har en tendens til å se på den industrielle revolusjonen som en avgrenset periode der blant annet dampkraft, rasjonalisering og effektivisering var drivkreftene. Denne perioden skal ha begynt rundt 1750. de Vries’ teori sier at vi i stedet må se på perioden før, fra omtrent 1650. Da skal en langsom opptakt til den industrielle revolusjonen ha funnet sted, og den er viktigere enn vi tradisjonelt har lagt vekt på. Denne perioden kaller han for den industriøse revolusjonen.

de Vries identifiserer en rekke faktorer som han mener var viktige grunner til at den industrielle revolusjonen fant sted, og som dermed blir en del av hans industriøse revolusjonsteori. En viktig faktor er protoindustrialisering⁵, eller en form for mangesysleri der gårder og hjem blir små produseringsenheter for mange typer varer, som så kan selges videre.

En indikator på forandringene i perioden er økende kjøpekraft. Dette vil kunne legge grunnlaget for en voksende økonomi og ikke minst økende etterspørsel. Han hevder at det meste av litteratur om kjøpekraft i perioden før den industrielle revolusjonen har brukt lønnsrate som den avgjørende indikatoren på kjøpekraften, og at den stort sett er stagnert eller minkende i perioden. Dette ville ikke ha ført til en økning i variasjonen av tilgjengelige produkter, likevel er det akkurat det de Vries kommer fram til at er et faktum. Variasjon og

⁴ Sogner, Sølvi (1996) *Krig og fred 1660-1780*. I *Aschehougs norgeshistorie*, s. 232

⁵ de Vries, J.: *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution* (1994), s. 5

mengde tilgjengelige produkter øker, argumenterer han, basert på inventarstudier og direkte forbruksstudier⁶.

En av forklaringen på dette er å finne i husholdnings- og familiehistorie, hevder han.

Reallønn, altså den totalt utbetalte lønnen minus prisraten på nødvendige artikler, økte ikke, men samtidig økte mengden forbrukerartikler som er tilgjengelige. Dette skjedde som en følge av omfordeling av arbeidskraft og produktive ressurser innad i husholdningene, og forskjellige avgjørelser tatt innenfor denne enheten økte både tilbudet og etterspørselen etter markedsvare. Det var disse avgjørelsene, og konsekvensene av dem, som danner bakgrunnen for det de Vries kaller den industriøse revolusjonen.⁷

de Vries ser også på byutvikling som en av hypotesene som *ikke* nødvendigvis var så viktig i opptakten til den industrielle revolusjonen. Han sier at tradisjonell historieskriving har hevdet at Europas byer hadde nådd en stagnasjon etter å ha nådd utviklingsmessig høydepunkt i middelalderen, og at det var ny teknologi og moderne industri som plutselig løftet dem ut av denne stagnasjonen. Dette stemmer altså ikke, mener han; de europeiske byers utvikling var et produkt av den tidlige moderne perioden, og de hadde allerede dannet den strukturen som kom til å prege dem gjennom industrialiseringsperioden.

Hovedpoenget hans er at husholdningen begynte å bruke tiden sin annerledes – det var ikke den samme prioriteringen rundt det å ha mest mulig fritid og å kun arbeide nok til å ha råd til de nødvendige ting. Derimot begynte både bønder og arbeidere i byene å produsere mer i den tiden de hadde til rådighet. Varene som ble produsert var også i større grad rettet mot å bli solgt som mer eller mindre ferdige produkter. Det finnes bevis for denne utviklingen fra midten av 1600-tallet og ut i begynnelsen av 1800-tallet, og den finner sted hos bønder, som i større grad selger sine matvarer på markeder, i forleggervirksomhet på landsbygda, i en mer organisert og markedsrettet sysselsetting av kvinner og barn, og i en økt intensitet i arbeidet.⁸

Ifølge de Vries er det en lang rekke både historikere og observatører som har teorier som er helt motsatt av de han fremsetter. Blant 1700- og 1800-tallstenkere var det et utbredt syn at arbeiderklassen og de lavere klassene ikke kunne styre seg selv, og at de var drevet av et ønske om latskap og enkle løsninger. Denne argumentasjonen var i landeierens interesse,

⁶ de Vries, J. (1994), s. 7

⁷ de Vries, J. (1994), s. 8

⁸ de Vries, J. (1994), s. 10

siden den kunne legitimere hardt arbeid for lite lønn blant arbeidere og bønder. Han hevder også at en del moderne historikere i bunn og grunn har videreført denne argumentasjonen.⁹

Samtidige forfattere som Daniel Defoe beskrev livet på landsbygda som et sted der de som alltid arbeidet, hadde nok å leve av, mens de som ikke gjorde det gikk sultne. Dette er blitt tolket som at de som hadde nok å leve av levde i luksus. Samtidig ble det, basert på disse beskrivelsene, skrevet tekster der man sammenlignet det gamle og det nye, og der det ble konkludert med at arbeidere og bønder i større grad oppførte seg mer ønskelig etter at det ble tilrettelagt mer arbeid for dem. Lediggang og alle onder som fulgte med det var ikke lenger et like stort problem.¹⁰ Det var også arbeiderne og bøndenes ønske om å øke sin egen levestandard som var bakgrunnen for at de arbeidet stadig mer, ifølge skotske opplysningstenkere som James Steuart.¹¹ Dermed blir det klart at også samtidige tenkere mente at bøndenes egen etterspørsel etter varer drev fram en økt produksjon.

1.2.2 The Industrious Revolution (2008) av Jan de Vries

Godt over et tiår etter den første artikkelen som introduserte teorien om den industriøse revolusjonen, gikk de Vries mer i dybden på temaet og ga ut en bok om emnet. I denne boken går han inn på mange sider av teorien sin, og han begynner med å forklare familieenhetens rolle i det tidlige moderne Europa.

Den familiebaserte husholdningen er en institusjon som produserer, forbruker og redistribuerer varer på tvers av generasjoner. På dette husholdnings-nivået står de forskjellige faktorene direkte i kontakt med hverandre. Mange historikere, uten at de Vries refererer til noen spesielle verk eller individer, har fokusert på enten tilgang eller etterspørsel, et av de fremste prinsippene i økonomisk teori, som den drivende faktoren bak en utvikling. De Vries hevder at han kan identifisere en faktor som svarer på begge disse problemstillingene samtidig, nemlig at i løpet av et langt 1700-tall, fra omtrent 1650-1850, gjennomgikk Vest-Europa og det britiske Nord-Amerika en industriøs revolusjon.

Et av elementene i de Vries teori handler om familien og dens rolle i samfunnet og den økonomiske utviklingen. Det finnes forskjellige forklaringer og teorier rundt familiens rolle i

⁹ de Vries, J. (1994), s. 11

¹⁰ de Vries, J. (1994), s. 12

¹¹ de Vries, J.: *The Industrious Revolution*, (2008, jeg bruker en utgave fra 2009) s. 12

perioden før den industrielle revolusjonen, og de Vries gjengir blant annet historikere som Louise Tilly og Joan Scott, som hevder at familien i løpet av denne perioden har mistet en rekke funksjoner som andre institusjoner har tatt over, som skoler, fagforeninger og forretningsinstitusjoner. De Vries mener derimot at familien har hatt mer selvstyre enn som så.¹² De Vries ser ikke på familien som en enhet, men heller som forskjellige allianser - mellom kvinne og mann, barn og foreldre. Disse står delvis i motsetning til hverandre og har forskjellige ønsker om hva de skal bruke ressursene sine på. Familien er en institusjon som både blir påvirket av og påvirker markedets svingninger. Den utvikler strategier for å motvirke negativ påvirkning, som å skaffe ressurser, blant annet gjennom å finne nye typer arbeid.

de Vries bemerker at den europeiske kjernefamilien ikke er et produkt av urbanisering og industrialisering, men derimot har oppstått tidligere enn dette.¹³ Den europeiske kjernefamilien er en svak enhet som lett kan brytes opp av endrede omstendigheter i menneskenes liv, men det er nettopp dette som har gjort familien tilpasningsdyktig og gitt den muligheten til å justere seg etter industrialiseringen i Europa, i motsetning til i andre deler av verden der familien er en sterk enhet med mange generasjoner og ressurser.¹⁴ I Vest-Europa giftet mennesker seg relativt sent i livet, etter at de var i stand til å danne sin egen separate økonomiske enhet og de tok dermed ressurser og verdier inn i ekteskapet. Dette ga både menn og kvinner midler de hadde stor selvbestemmelse over, og som de dermed hadde mulighet til å bruke på for eksempel varer kjøpt utenfor hjemmet¹⁵.

de Vries hevder at forbrukeren i perioden før den industrielle revolusjonen ikke var like passiv som tidligere har vært gjeldende teori. Forbrukeren har derimot stilt krav til produkter og gjort bevisste eller ubevisste valg, ut ifra brukbarhet og den følelsesmessige appell som et produkt kan ha.¹⁶ Produktene skulle tilfredsstillende ulike behov, som for komfort, nytelse eller rett og slett som ‘noe nytt’¹⁷.

de Vries refererer til historiker Gary Becker, som blir presentert som en foregangstenker innen familiens atferdsmønster i perioden før den industrielle revolusjonen. Hans teori er at

¹² de Vries, J. (2008), s. 11

¹³ de Vries, J. (2008), s. 14

¹⁴ de Vries, J. (2008), s. 15

¹⁵ de Vries, J. (2008), s. 17

¹⁶ de Vries, J. (2008), s. 21

¹⁷ de Vries, J. (2008), s. 23

husholdningens hovedoppgave var å forbruke, det vil si å forflytte medlemmenes verdiskaping fra arbeid over i forbruk. Historikere pleier å definere inntekt som lønningsrate minus prisnivå, men dette trenger ikke nødvendigvis være riktig, da mange i perioden fant andre inntektskilder utenfor det tradisjonelle arbeidet, hevder de Vries.¹⁸

1.3 Begreper

Fabrikk og manufaktur

Når man skal undersøke en historisk teori som den industriøse revolusjonen, er det flere begreper som må klargjøres. Først kan vi ta for oss begrepene *fabrikk* og *manufaktur*, da dette er noe jeg skal arbeide med i oppgaven. Manufakturer og fabrikker er beslektede begreper, da begge er produserende enheter. Manufaktur blir i dag mest brukt om enklere måter å produsere på, og som i større grad er basert på håndverksarbeid. Manufaktur defineres i Store norske Leksikons nettartikkel som fabrikkframstilte tekstilvarer, men det presiseres senere at begrepet blir brukt om dette etter at maskinteknikk og stordrift ble vanlig. Videre står det at man ‘etter den tekniske utvikling’ skiller mellom manufaktur og fabrikk ved at manufakturer er ‘bearbeidelse av råmateriale, for eksempel veving, silkespinneri og pottemaking’, mens man i fabrikker ‘først og fremst bearbeidet metaller og andre harde stoffer med maskiner’¹⁹. Artikkelen legger dermed stor vekt på maskiner som det definerende element. På 1700-tallet brukte man innretninger som kan defineres som maskiner, men det er snakk om enkle konstruksjoner. Eksempler på dette er vevstoler og enkle strikkemaskiner. I samtiden virker det ikke som begrepene fabrikk og manufaktur ble skilt fra hverandre i noe særlig grad²⁰.

Hvordan defineres så ordet fabrikk? I henhold til definisjonen av manufaktur over, vil nok de fleste definere det som en bygning innrettet for produksjon der stordrift involverer maskiner. Kommersekollegiet behandlet søknader om mange forskjellige typer fabrikker, som ikke nødvendigvis hadde så mye til felles. Ifølge Store norske leksikon er definisjonen på en fabrikk *en betegnelse som blir brukt om enhver industriell stordrift som drives i bygninger som er særlig innrettet til dette*²¹. Men ikke alle saker som blir behandlet i Kommersekollegiet

¹⁸ de Vries, J. (2008), s. 30

¹⁹ *Manufaktur*. (2014) I *Store norske leksikon*. Hentet 10.09.2017 fra <https://snl.no/manufaktur>

²⁰ Hoffmann, M: Rokk og spinning i tukt- og manufakturhusene, Bygd og by, Norsk Folkemuseums årbok 1943, Oslo, 1943, s. 10, gjengitt i Hutchison (2003), s.10

²¹ *Fabrikk* (2014) I *Store norske leksikon*. Hentet 10.09.17 fra: <https://snl.no/fabrikk>

gjelder industrielle stordrifter. Bruk av elektrisitet som kraftkilde var selvfølgelig ikke mulig, og dampmaskinen var ennå ikke i bruk i Norden²². På den annen side refererer Kommersekollegiet til disse bedriftene som fabrikker og selv om det i kildematerialet ikke kommer klart fram hva de legger i begrepet, er det sannsynlig at det var snakk om en drift "i bygning som er særlig innrettet til dette" som Store norske leksikon definerer det, og med en viss grad av profesjonalisering og effektivisering. J. O. Bro-Jørgensen er så vidt innom begrepet, og sier eksempelvis dette om noen farge- og overskjæringsfabrikker:

"Trods forekomsten af ordet "fabrik" i forbindelse med enkelte av de omtalte foretagender er der næppe tale om andet end rent haandværksmessige virksomheder, hvor farveren eller overskæreren for indbyggernes regning og imod et bestemt vederlag behandlede deres hjemmegjorte tøj, som derefter tilbageleveredes til brug eller forhandling²³."

Det er ikke slik at ordet blir klart definert i noen av tekstene jeg har lest fra 1700-tallet, og det ble tydelig vekslet mellom begrepene fabrikk og manufaktur også. Mitt generelle inntrykk er at manufaktur stort sett blir brukt om tekstilproduksjon, og at det er et noe større håndverkspreg over manufakturproduksjonen enn fabrikkproduksjonen.

Protoindustrialisering, forleggervirksomhet og mangesysleri

Flere historikere som skriver om industrialisering i den tidlige moderne tiden refererer til begrepet *protoindustrialisering*. Dette ble lansert av Franklin Mendels i en artikkel i 1972, og har siden blitt mye omdiskutert. Mendels definerte begrepet som førindustriell husholdningsproduksjon i landområdene for et fjerntliggende marked, særlig knyttet til tekstilproduksjon der distribusjon av råvarer og produkter ble organisert av mellommenn. Dette at produksjonen er organisert gjennom flere ledd kalles et *forleggersystem*, eller *putting out-system* på engelsk. Kapitalister lånte ut råmaterialer slik at bondefamilier på landsbygda kunne foredle dem. Deretter sørget kapitalisten for distribuering og salg av de ferdige eller halvferdige produktene.²⁴ Uttrykket er særlig basert på utviklingen på landsbygda i England,

²² Norge fikk sin første dampmaskin i 1820. *Norsk teknisk museum* (2015) I *Store norske leksikon*. Hentet 14.09.17 fra: https://snl.no/Norsk_Teknisk_Museum. Danmark fikk sin første danskbygde maskin i 1826. Nielsen, Flemming Steen (2017) *Dampmaskine*. I *Den store danske*, Gyldendal. Hentet 14.09.17 fra: http://denstoredanske.dk/It,_teknik_og_naturvidenskab/Energi,_varme_og_k%C3%B8leteknik/Forbr%C3%A6ningsmotorer,_damp_og_vandkraft/dampmaskine

²³ Bro-Jørgensen (1943), s. 35

²⁴ KcKay et al. (2003), tiende utgave (2011), s. 561

men har også blitt brukt i skandinavisk sammenheng.²⁵ Begrepet ble raskt utforsket og diskutert blant andre historikere, og det ble etter hvert også fokusert på forbruksmønstre og hvordan denne utviklingen hadde spilt inn, og noe de Vries har bygget videre på i sin teori.²⁶ I norsk sammenheng har begrepet tidligere blitt avfeid, da det ble hevdet at de norske bøndene ikke produserte i stor nok grad for et marked, og at det ikke var snakk om et system der mellommenn distribuerte råvarer og produkter i et forleggersystem. Bøndene drev med mangesysleri, altså flere forskjellige næringer i tillegg til rent landbruk, men hadde ikke et behov for eller mulighet til mer omfattende sysselsetting, noe som ville være et kjennetegn på protoindustrialisering. Senere har norske historikere lagt nye detaljer til dette bildet og ment at man finner spor av protoindustrialisering. Blant andre har Anna Tranberg skrevet om protoindustriell håndverksproduksjon på Toten, og funnet at i hvert fall visse trekk av denne teorien også kan passe inn i en norsk sammenheng, særlig når det gjelder tekstilproduksjon.²⁷

Fra hjemmeproduksjon til husfabrikker og manufaktur

I senere kapittel kommer jeg også til å diskutere produksjonsformer som befinner seg et sted mellom å være noe som blir produsert i hjemmet for salg, som kan kalles hjemmeproduksjon, hjemmeindustri eller husflid, og mer profesjonalisert og rasjonalisert produksjon i form av organisert manufaktur og fabrikker. Forskjellene ligger ofte i hvilken grad produksjonen er rettet mot et spesifikt marked, og i hvilken grad det er andre enn familien involvert i produksjonen. Et eksempel på noe som er markedsrettet og med ansatte arbeidere er husfabrikker, et fenomen spesielt utbredt på Island.²⁸ Mer om dette i kapittel 3.

1.4 Avgrensning

Kildematerialet jeg i hovedsak har jobbet med er saker og indekser (sammendrag) fra fire arkivår, 1773, 1774, 1775 og 1776, og det blir avgrensningen på kildematerialet. Grunnen til at jeg har valgt disse årene er at de har systematiske og oversiktlige indekser som gir en god

²⁵ Ersland, G. A. og Sandvik, H.: *Norsk historie 1300-1625* (2007), s. 177

²⁶ Mendels, Frank (1972) *Proto-industrialisation: the first phase of the industrial process?*, I *Journal of Economic History* nr. 32, gjengitt av Fløystad, Ingeborg (2009) *Husholdsøkonomi og forbruk i tidlig nytid. Generelle trekk og eksempler fra Agder*. I *Fortid. Historiestudentenes tidsskrift*, nr 1 2009. s.69-73

²⁷ Fløystad (2009), s. 70, gjengir Tranberg, Anna (2007) *Husindustri på totenbygdene på 1700- og 1800-tallet*. I *Heimen*, bind 44 nr. 3 2007 s. 205, og Tranberg, Anna (2005) *Tekstilproduksjon på Hedemarken i et økonomisk perspektiv*. I Hutchison, R. (red.): *Lokale tråder – tråkning gjennom tekstil- og lokalhistorie*, Oslo 2006.

²⁸ Hrefna Robertsdóttir skriver om husfabrikker på Island i artikkelen *Manufaktur og reformpolitikk. Nye arbeidsmetoder og opplæringstiltak innenfor 1700-tallets Island*. Scandia, tidsskrift for historisk forskning, 2008.

og enhetlig oversikt over materiale – noe som har vist seg praktisk nyttig. Skulle man også tatt for seg et eller flere hele tiår, ville det blitt et for stort omfang for denne oppgaven. Protokollene med indekser har nylig blitt publisert på Digitalarkivet, og er dermed lett tilgjengelig derfra.²⁹ For å kunne sette de fire årene inn en kontekst må jeg omtale noen andre perioder i bakgrunn- og litteraturdelen av oppgaven.

Som nevnt i innledningen er teorien til de Vries om den industriøse revolusjonen tidsmessig lagt til det han kaller ‘et langt 1700-tall’, fra ca. 1650-1750. Dette blir en sekundær avgrensning - men siden utviklingen skjedde langsommere i Norden, vil det også være mest relevant å se på en noe senere periode enn det i dansk-norsk sammenheng. Avgrensningen blir da andre halvdel av 1700-tallet, til litt utpå 1800-tallet, og dette vil først og fremst bli brukt når jeg skal se på relevant litteratur og andre kilder fra som kan bidra til å svare på problemstillingen.

En annen bakgrunnsavgrensning er Kommersekollegiets virke. Kollegiet har hatt forskjellige former, men det er særlig kollegiet av 1735 og utover som er interessant, da det fikk omtrent den formen og de oppgavene det skulle ha fremt til 1770-tallet. Kollegiet opphørte i 1816³⁰. Jeg har også tatt med et avsnitt om de danske enevoldskongene. Her blir avgrensningen fra begynnelsen av kong Fredrik 4.s regjeringstid i 1699 til kong Kristian 7.s død i 1808.

Når det kommer til geografisk avgrensning henger Norge og Danmark naturlig nok sammen, på grunn av deres felles administrasjon i Kommersekollegiet. Mye av de offisielle dokumentene ble skrevet i Danmark av dansker, og dansk kultur og språk var dominerende. Det kan virke som satsningen på den norske utviklingen led under dette, og det er mindre materiale som omhandler Norge. Det vil være hensiktsmessig å inkludere en del av det danske materialet, både for komparasjonens del og for å få en viss kvantitet på stoffet. Den geografiske inndelingen blir altså hele Danmark og hele Norge, da det ikke ble etablert så mange fabrikker i perioden at det er noe poeng i å spesielt fokusere på visse deler av landene – selv om langt flere fabrikker ble dannet i den mer folkerike felles hovedstaden København enn ellers i riket.

²⁹ Takk til Kristian Hunskaar ved Riksarkivet for denne publiseringen!

³⁰ Det vil si at kollegiet mistet sin stilling som selvstendig organ, ifølge historiker Vagn Dybdahl (1984) i forordet til *Vejledende arkivregistraturer XXII. Kommercekollegiet 1735-1816*.

Samtidig vil jeg dele Kommersekollegiets behandlede saker inne i forskjellige kategorier etter hvor de geografisk er å finne, men dette blir altså en underinndeling av det allerede definerte geografiske området Danmark og Norge.

1.5 Historiografi

Hvordan har teorien om den industriøse revolusjonen blitt oppfattet og brukt av historikere? Allerede samme år som de Vries' første artikkel om den industriøse revolusjonen sto på trykk i 1994, utga Maxine Berg en ny utgave av en tidligere bok, *The Age of Manufactures 1700-1820*, som omhandler den og flere andre historikers teorier. Hun mener i likhet med de Vries at husholdningens forbruks- og hendelsesmønster har vært den store drivende kraften bak den industrielle revolusjonen. Men til forskjell fra de Vries legger hun stor vekt på handel, gjerne med råvarer fra europeiske kolonier, som en viktig medvirkende faktor. Hun legger også større vekt på kvinner og barns arbeidskraft enn det de Vries gjør, og mener at særlig kvinners ønske om flere tilgjengelige varer er den drivende kraften³¹.

Gregory Clark og Ysbrand van der Werf tar i sin artikkel *Work in Progress?* (1998) for seg statistikk knyttet til arbeidsmengder og antall arbeidende personer i England fra middelalderen og fram til den industrielle revolusjonen³². De kritiserer de Vries for at han overdriver effekten av kvinner og barns bidrag til den totale produksjonen, og at kvinner og barns deltakelse har vært nokså stabil siden middelalderen, selv om det til tider er svært fragmenterte og uklare tall for dette. Forfatterne både avviser teorien til de Vries og lar den stå som et åpent spørsmål, delvis fordi det er vanskelig å finne statistikk som kan underbygge eller svekke de Vries' argumenter.³³

Oversiktsverket *A History of Western Society* (2011) trekker fram den industriøse revolusjonen som en plausibel teori, og fokuserer blant annet på 'det europeiske giftemålmønsteret', som også er viktig for de Vries. Denne sier at Europa kanskje tidligere enn man før har regnet med besto av det som minner om kjernefamilien – to og ikke tre eller flere generasjoner under samme tak³⁴. Det var vanlig å etablere sitt eget hjem når man giftet seg, og mange giftet seg sent fordi de måtte jobbe lenge for å spare opp nok penger. Dette

³¹ Berg, M.: *The Age of Manufactures* (1994), s. 134

³² Clark, G. og van der Werf, Y.: *Work in Progress? The Industrious Revolution* (1998) s. 12

³³ Clark, G. og van der Werf, Y. (1998), s. 13

³⁴ McKay et al. *A History of Western Society*, s. 566

førte i sin tur med seg at det var mange lønnsarbeidere, som igjen førte til en mer moderne form for økonomi med høy etterspørsel etter ferdige eller halvferdige varer.

I *Early Modern Europe 1450-1789* (2013) finner man også teorien til de Vries, og det argumenteres for at nye arbeidsformer, som lønnsarbeid, blir så viktige at jordbruket for noen blir skjøvet til side.

1.5.1 Norge og Norden

Teorien til de Vries har bare i liten grad blitt benyttet til å forklare den økonomiske utviklingen i Norge. *Scandinavian Journal of History* har imidlertid hatt et spesialnummer dedikert til nettopp dette emnet, nummer 1 i 2014. Historiker Ragnhild Hutchison har systematisk anvendt de Vries' teori i en norsk sammenheng. I innledningen til nummeret skriver Hutchison at etterspørsel trolig førte med seg en økt handel med ferdige varer i Norden, og at dette var med på å bane vei for en rask industrialisering når den først satte i gang.³⁵ Spesialnummeret tar for seg den økonomiske situasjonen i Norge og Island i tre forskjellige artikler av tre forskjellige historikere.

I artikkelen *An Industrious Revolution in Norway?* ser Ragnhild Hutchison på Norges økonomiske vekst i perioden 1700-1830. Hun skriver at fram til nå har det vært få forskere som har testet de Vries' teori empirisk.³⁶ Dette gjelder særlig kvinners plass i den industriøse revolusjonen, og forskjellige historikere er uenige om hvorvidt kvinner i større grad tok på seg marked-orientert arbeid og om antallet arbeidsdager økte. Hun hevder teoriene også har blitt kritisert for å ikke ta hensyn til sosiale institusjoner som laugene og lover som kan ha hindret at kvinner tok del i marked-orientert arbeid. de Vries har også fortrinnsvis tatt utgangspunkt i forholdene i England og Nederland, og i liten grad tatt hensyn til de forskjellige europeiske lands økonomi og hvordan disse har påvirket hverandre.³⁷

Ifølge teorien skulle lønninger være stabile eller synkende, noe som ville oppmuntre befolkningen til å øke sin arbeidsmengde, men ifølge noen få studier av noen begrensede yrkesgrupper økte lønninger i andre halvdel av 1700-tallet, før de sank igjen under Napoleonskrigene, for så å stige etter at de var over. For et så agrart samfunn som Norge var i perioden, er dette ikke en særlig nyttig indikator, hevder Hutchison. Sammenlignet med

³⁵ Hutchison, R. *Introduction, Scandinavian Journal of History* årgang 39, utgave 1 (2014).

³⁶ Hutchison, R. *An Industrious Revolution in Norway?* (2014), s. 4

³⁷ Hutchison, R. (2014), s. 5

studier fra England, som viste at priser på husholdningsvarer stadig økte, var det i Danmark en stabil kjøpekraft, særlig blant de som var involvert i eksport av varer. Slike tall finnes ikke for Norge, men man kan anta at dette er en god indikator på prisnivået.³⁸

Artikkelen konkluderer med at det ikke i hovedsak var en forbrukerøkonomi basert på etterspørsel, i de Vries' forstand, som kan kategoriseres som en industriøsevolusjon i Norge. Det var heller europeisk handel og utenlandsk etterspørsel etter norske varer, kombinert med måten produksjon ble organisert på, som var den drivende kraften³⁹.

En av de andre artiklene i denne utgaven av *Scandinavian Journal of History* er Alan Hutchinsons *Consumption and endeavour*, en studie av forbruk i Nordland på 1700-tallet. Utgangspunktet for artikkelen er at det i løpet av relativt kort tid hadde forekommet en markant økning i tilgjengelige forbruksvarer, og at dette skyldtes en økt etterspørsel blant bønder etter slike varer. Hutchinson forklarer at dette økte forbruket skyldtes en økning i arbeidsmengde blant fiskebøndene, men han har lest de Vries nøye og argumenterer for at det ikke er mulig å konkludere med at dette skyldes en økning i etterspørsel av slike varer, eller om det er andre faktorer som gjorde at varer ble lettere tilgjengelig.⁴⁰

de Vries har også blitt brukt i historiske oversiktsverk i Norge. I *Aschehougs Norgeshistorie bind 6* (1996) finner vi at historiker Sølvi Sogner argumenterer for at det finnes en utvikling i Norge på 1700-tallet som kan passe inn i teorien om den industriøse og industrielle revolusjonen. Hun legger vekt på at bøndene i Norge også drev med mangesyleri og at en omfordeling av husholdningsbaserte ressurser førte til en økning i både tilbud og særlig etterspørsel etter markedsførte varer og tjenester⁴¹. Sogner legger vekt på at store deler av befolkningen økte sitt innbo og etterspurte flere og flere gjenstander, noe som igjen la grunnlag for en økt produksjon av mange forskjellige typer varer, deriblant klær, vogner og kakkelovner, for å nevne noe. Både lønnsnivået og priser holdt seg stabile i perioden, og dermed var det opp til hver enkelt å arbeide mer for å skaffe seg økt velstand. At folk arbeidet mer er også Sogners synspunkt⁴², som passer godt inn med de Vries' teori.

³⁸ Hutchison, R. (2014), s. 6

³⁹ Hutchison, R. (2014), s. 19

⁴⁰ Hutchinson, A. (2014)

⁴¹ Sogner, S. (1996), s.232

⁴² Sogner, S. (1996), s.234

I kapittel 2 av *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* (2001), gjengir historiker Hilde Sandvik også de Vries' teori, med særlig fokus på at det først og fremst var kvinner og barns arbeid som drev frem den økende produksjonen.⁴³

Sandvik har også vært med på å skrive *Norsk historie 1300-1625* (2007), men hun og Geir Ersland referer ikke direkte til de Vries. Derimot legger de vekt på begrepet forlagsvirksomhet, som har en del felles med de Vries' teori. De skriver at allerede fra 1500-tallet av er det utbredt med småindustri som spinning, strikking, hekling og lignende produksjon av salgsvarer og ikke bare produksjon til eget bruk. Videre bidrar handelsmenn på denne tiden med materialer og videreselger deretter husholdningen produksjon⁴⁴. Dette er en prosess som på mange måter nøyaktig stemmer overens med de Vries' argumenter. Det er imidlertid problematisk for de Vries' teori at den refererer til en så tidlig periode, langt forut for en norsk industrialisering. Imidlertid bruker de begrepet "driftige huslyder"⁴⁵, noe som er påfallende da det betyr omtrent det samme som de Vries' "industrious". Selv om det ikke er noen direkte referanser til de Vries i litteraturlisten deres, er det kanskje et spor etter han i dette begrepet.

Man ser altså at det er en del forfattere som har anvendt teorien om den industriøse revolusjonen siden artikkelen som lanserte begrepet kom i 1994. Noen har forsøkt å motbevise den, og andre har anerkjent den gjennom å ta den med i sine oversiktsverk som en plausibel teori. I norsk eller norsk-dansk sammenheng er det et lite antall forfattere som har benyttet seg av teorien, kanskje mest systematisk i Ragnhild Hutchinsons artikkel.

1.6 Metode og oppbygging

Kildematerialet jeg har jobbet med er søknader til Kommersekollegiet. Dette materialet er imidlertid ikke et fullstendig utvalg søknader fra 1773-1776. Det har allerede funnet sted en utvelgelsesprosess der noen saker antakelig har blitt valgt bort. Det er ikke alle søknadene som kom fram til Kollegiet, og i hvert fall ikke alle kom fram til kongen og nådde sin endelige form. En del av sakene gjelder eksisterende fabrikker, så disse vet man finnes, men

⁴³ Sandvik, H.: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* (2001), s. 88

⁴⁴ Ersland, G. A. og Sandvik, H.: *Norsk historie 1300-1625* (2007), s. 177

⁴⁵ Ersland, G. A. og Sandvik, H. (2007), s. 177

blant søknadene om etablering kan det antakeligvis være søknader som aldri ble realisert, og fabrikker som aldri ble opprettet.

Jeg har også gjort en utvelgelse av de sakene jeg har valgt å studere i detalj. I forarbeidet til oppgaven har jeg kun tatt for meg indeksene. Deretter har jeg delt sakene inn i flere kategorier. Jeg har fokusert på å skille ut bruken av variasjoner av ordet ‘fabrikk’. Grunnen til dette er at det som blir kategorisert som en fabrikk nødvendigvis må være et foretak som har som formål å produsere noe, og at det er ønskelig at dette skjer på en effektiv måte, slik at eieren kan tjene mest mulig. Videre kan man da også anta at man vil forsøke å produsere så mye som mulig så raskt og effektivt som mulig. Vi vet at maskiner var lite utbredt, i hvert fall i Norden på denne tiden, og dampmaskinen var ennå ikke i bruk her,⁴⁶ men det er likevel rimelig å anta at det blant entreprenørene er en slags plan for hvordan fabrikkene skal bli mest mulig lønnsom. Eller kanskje det er et fravær av en slik plan? Dette er en de av tingene man kan finne ut ved å lese de enkelte sakene, og det bringer meg til sakens kjerne: en fabrikk er en produserende enhet, og begrunnelsen for hvorfor den blir opprettet kan være nyttig for å svare på problemstillingen jeg har definert.

I kapittel 2 skal jeg også gå nærmere inn på hvordan denne utvelgelsen kan være problematisk, da det virker som det er noe vilkårlig hvilke bedrifter som blir kalt fabrikker og hvilke som ikke blir det. I tillegg kan det være slik at bedrifter som ikke blir kalt fabrikker, kan ha relevante strukturer og begrunnelser for hvorfor de blir opprettet. Det er også mange bedrifter som omtales som ulike typer ‘makerier’. Er det sikkert at ikke disse er relevante? Og saker som ikke handler om produserende enheter i det hele tatt, men for eksempel om handel, kan også vise seg å være relevante. Kommer for eksempel handelsentreprenøren med noen begrunnelse for hvorfor han vil importere en bestemt type vare?

I første del av oppgaven har jeg hatt en kvantitativ tilnærming til kildematerialet. Jeg har arbeidet med å lage oversikt og statistikk for de forskjellige årene. Her har jeg skilt mellom forskjellige kategorier, som geografisk plassering av bedriftene, hvem entreprenøren var og om de er urbant plassert. I andre del, kapittel 3, 4 og 5, har jeg gått dypere ned i enkeltsakene, med en kvalitativ tilnærming. Her skal jeg analysere et utvalg saker for å finne ut om de kan være relevante i forhold til problemstillingen.

⁴⁶ Danmarks første dampmaskin ble satt opp i København i 1788/89 ifølge Jørgensen, C. (2007) *Industri. 25 stk dansk kulturarv*, s. 23.

1.7 Problemstilling

Denne oppgaven skal fokusere på historiker Jan de Vries og hans sosial-økonomiske teori om den industriøse revolusjonen, knyttet til industri, og særlig fabrikker. Vinklingen til oppgaven blir å forsøke å danne en hypotese om hvorvidt denne teorien kan anvendes i Danmark-Norge på 1700-tallet. Der kildene tillater det vil jeg særlig se på Norge. de Vries legger stor vekt på etterspørsel i sin teori. Han mener det forut for den industrielle revolusjonen fant sted en økende etterspørsel etter en rekke varer. Dette gjaldt både produkter man raskt bruker opp, for eksempel forskjellige matvarer, og produkter som varer lengre, for eksempel klær – hverdagslige og mer luksuriøse. Som følge av dette ble det et større marked, noe som gjorde det lønnsomt for flere å produsere mer. Det ble vanligere å produsere direkte rette mot et kundesegment, for eksempel leker til barn. Men var entreprenørene bevisst denne utviklingen? Hvis man kan svare på det er man et steg nærmere å slå fast om man kan bekrefte eller avkrefte teorien om en industriøs revolusjon i et norsk eller dansk-norsk perspektiv.

For å opprette en produserende bedrift – en fabrikk, for eksempel – måtte man på 1700-tallet som regel innhente tillatelse fra staten, og hvis man ønsket statlig hjelp i form av startkapital måtte man søke om det også. Slike søknader ble i perioden stilet til Kommersekollegiet. Her ble hver enkel sak behandlet i Kollegiet, før de ble sendte videre til endelig godkjenning i form av en forestilling for kongen. Både oversikter over sakene, og de komplette sakene, finnes originalt hos Nasjonalarkivet i København, men er som nevnt publisert på nettet, og det er disse som er mitt kildemateriale.

Problemstillingen blir som følger:

- Med utgangspunkt i kildemateriale fra Kommersekollegiet – privilegie- og andre industrirelaterte søknader -, i hvilken grad kan en si at industrientreprenører i 1700-tallets Danmark-Norge hadde et bevisst forhold til konseptet ‘økende etterspørsel’ i henhold til Jan de Vries’ teori om den industriøse revolusjonen? Ønsket de å produsere varer til et bestemt marked? Hvilke kunder eller kundegrupper siktet de på? Mente de at etterspørselen var økende og at markedet ble større?

For å komme nærmere et svar på dette spørsmålet må jeg undersøke kildematerialet, som er Kommersekollegiets saker. Det er laget indekser (sammendrag) over disse sakene som inneholder et kort sammendrag av saken, og disse skal brukes til å danne et statistisk bilde over hvor mange saker kollegiet behandlet og hva disse handlet om. Deretter skal jeg gå i dybden og analysere noen enkeltsaker som handler om nystartede fabrikker.

For å belyse problemstillingen skal jeg i de videre kapitlene gå igjennom en del saker fra Kommersekollegiets protokoller. I sirlig gotisk håndskrift ble hver sak diskutert og argumentene veiet for og imot. De som håpet å starte fabrikkene, entreprenørene, fikk lov til å forklare hvorfor de fortjente Kommersekollegiets støtte, enten det kun var gjennom privilegier og tillatelser, eller også ved hjelp av lån og gaver. Til slutt kom Kollegiet med sin innstilling til hva som burde gjøres. Sakene kunne inneholde synspunktene til enkelte medlemmer av Kollegiet og andre lokale embetsmenn.

2 Introduksjon til kildene

2.1 Innledning

I dette kapittelet skal jeg danne meg et bilde av historien som leder opp til 1770-tallet. Jeg skal også begynne å analysere primærkildene mine, som er forestillingene Kommersekollegiet fremla for kongen. Jeg skal lage en oversikt over sakene fra årene 1773-1776, med fokus på hva sakene handler om, og for de sakene som omhandler fabrikker eller lignende; en oversikt over hvem entreprenørene er, hva de skal produsere og hvor fabrikkene skal legges, og om de er i Danmark eller Norge.

2.2 Historisk kontekst

Siden Danmark og Norges union begynte på 1300-tallet hadde det vært skiftende løsninger på hvordan forvaltningen av riket var organisert. Etter at eneveldet ble innført i 1660 hadde adelen fått en mindre fremtredende rolle, og embetsmenn fikk en viktigere posisjon innad i statens voksende byråkrati. Det ble både en økt sentralisering av makten og et større og bedre organisert styringsapparat som hadde myndighet i distriktene, med embetsmenn som svarte direkte til sentralmakten i København⁴⁷. De neste hundreårene var preget av at enevoldskongene var individer med forskjellige måter å styre på, og noen var mer vellykkede enn andre. Under enkelte av kongene fikk ulike fraksjoner og enkeltpersoner gjerne tilgang til makten gjennom innflytelse over kongen, avhengig av kongens interesse for eller kunnskap om styring. I perioder var hoffet og byråkratiet rundt maktsenteret preget av mye utskiftninger og intriger.

Starten av 1700-tallet var preget av konflikter, men fra 1720-tallet begynte en langvarig fredelig periode. Økonomisk var perioden 1720-1770 imidlertid til dels vanskelig, i det den startet med en krise i jordbruket på 1720-tallet, hvor prisene på korn var bekymringsfullt lave,

⁴⁷ Sandmo, Erling (2015), *Innføringen av eneveldet*. Fra norgeshistorie.no. Lastet ned 24.07.2017 <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/makt-og-politikk/1211-innforingen-av-eneveldet.html>

og fortsatte med flere skiftende konjunkturer i perioden 1720-1770. Det ble klarere for statens embetsmenn at man måtte satse på selvforsyning av riket.⁴⁸

Tross nedgangstider vokste den dansk-norske økonomien totalt sett gjennom 1700-tallet. Særlig i Norge ble en rekke næringer større, bedre organisert og mer stabile enn tidligere, som trevareeksport, fiskeri og bergverksnæringen. Folketallet i Norge økte med hele 75 % fra 1701-1801, og med 66 % i Danmark i samme periode.⁴⁹

Den økonomiske politikken som ble ført la vekt på jordbruk og andre næringer som kunne bidra til selvforsyning, og skape et marked innad i riket hvor næringene skulle utfylle hverandre, en merkantilistisk helstatspolitikk. Det skulle importeres minst mulig, og tanken var at man skulle produsere det nødvendige selv. For å gjøre dette måtte man øke den generelle produksjonsmengden i riket gjennom å legge til rette for næringsliv og industri. Et eksempel på dette er hvordan kong Kristian 6.⁵⁰ involverte seg i utviklingen av flere næringer i riket, blant annet ved å opprette Det Kongelige oktrojerende Norske Kompani, som blant annet skulle utnytte skogressurser til fremstilling av trekull, tjære, glass og annet. Særlig glassindustrien vokste seg etter hvert stor, og senere ble det monopol på innføring av glass til riket.⁵¹

Under hans sønn, Fredrik 5.s regjeringstid (1746-1766) ble byråkratiet ytterligere styrket, da han lot embetsmennene og byråkratiet ta seg av mange av oppgavene hans. Dette regnes som høyden av "det byråkratiske eneveldet" og synes å ha fungert vel.

Slik var systemet også delvis under kong Kristian 7., som overtok tronen i 1766. Kristian var ikke særlig egnet som konge, og led trolig av schizofreni. Sykdommen utviklet seg til det verre i årenes løp, men helt i starten fremsto han som kapabel og fattet en del beslutninger. Han var entusiastisk til tanken om å industrialisere riket og opprette et fabrikkvesen, og tok også beslutninger om landbruket og bøndenes stilling⁵² sammen med sine rådgivere. I 1768

⁴⁸ Bro-Jørgensen (1943), s. 63

⁴⁹ Bagge, S. og Mykland, K. (første norske utgave 1996, jeg bruker utgave fra 1998), s. 213.

⁵⁰ Regjeringstid fra 1730-1746.

⁵¹ Johannessen, Finn Erhard (2009) *Christian 6.* I *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Christian_6

⁵² Blant disse var nedsettelse av Landbokommisjonen, som skulle jobbe for forbedringer innen landbruket og fastsette grenser i forholdet mellom gods- og gårdeier og leilendinger, og som fikk en stor betydning for danske bønders frigjørelse. Bratberg, Terje (2009) *Christian 7.* I *Norsk biografisk leksikon*.

https://nbl.snl.no/Christian_7 Han begrenset også stavnsbåndet, som sa at menn var bopliktige på den gården de var født, og hoveriet, som sa at leilendinger hadde arbeidspå hovedgården eller godset de hørte til. Mardal, Magnus A. (2016) *Stavnsbåndet og Hoveri*. Fra *Store norske leksikon*. <https://snl.no/stavnsb%C3%A5nd> og <https://snl.no/hoveri>

ble legen Johann Friedrich Struensee ansatt som kongens livlege. Han fikk raskt stor innflytelse over kongen, og ble snart politisk aktiv. Fra 1770 ble en rekke nye lover og reformer utformet av Struensee lagt fram for kongen. Året etter underskrev han i praksis lovforslagene selv. Mye av dette skjedde i perioder der Kristian kunne være svært fraværende mentalt. Struensee skaffet seg mange fiender, og i 1772 ble han fjernet og henrettet etter en konspirasjon mellom enkedronningen, hennes sønn prins Fredrik og hans sekretær Ove Høegh-Guldberg. Disse kontrollerte deretter regjeringen frem til 1784, da Kristians sønn, som også het Frederik, fikk sin far til å underskrive på dokumenter som i praksis ga ham makten, ved at han også fikk makt til å underskrive lovforslag. Da Kristian 7. døde i 1808, overtok kronprinsen tronen som Fredrik 6.⁵³

2.2.1 Det byråkratiske systemet og Kommersekollegiet

Merkantilisme preget Danmark-Norge på 1700-tallet, i likhet med resten av Europa. Mange andre stater hadde store og mange kolonier de kunne få råvarer fra til sin egen produksjon. Danmark-Norge hadde tilgang på en del ressurser i form av blant annet fisk, metaller og treverk fra Norge, og riket administrerte flere andre områder – Island, Færøyene, hertugdømmer i nåværende Tyskland – som potensielt kunne utnyttes. Etter hvert fikk Danmark-Norge også kolonier i Karibia som bød på mange nye muligheter.

Den økonomiske politikken i perioden har i tillegg til merkantilisme også blitt kalt for kameralisme, særlig innen dansk og tysk historieskriving. Den handler om å ta igjen andre staters økonomiske forsprang, ved å styre statens (skatt) kamre på best mulig måte. For å bedre økonomien og bekjempe fattigdom skulle staten ha en sterk involverende rolle i sin politikk, både når det kom til befolkning, produksjon og forbruk, beskatning og pengepolitikk. Staten skulle ta initiativ til å beskytte nye prosjekter, men det økonomiske utfallet av disse prosjektene var ikke fullt så viktig.⁵⁴ Politikken skulle gjennomføres ved veloverveide beslutninger tatt i de øverste lagene av styret, og i et godt utbygget byråkrati.

Kongen hadde sitt eget råd, Geheimkonseilet, som kan sammenlignes med en regjering. Underlagt dette var kollegiene, eller departementene. Kongen ledet Geheimekonseilet sammen med noen av lederne av kollegiene, og flest av medlemmene var embetsmenn. Noen

⁵³ Bratberg, Terje (2009) *Christian 7. I Norsk biografisk leksikon*. Hentet 12.06.18 fra https://nbl.snl.no/Christian_7

⁵⁴ Hutchison (2003), s. 33

saker gikk også rett fra kollegiene til kongens kabinett, som kunne fatte beslutninger utenom konseilet.⁵⁵ Ved starten av 1700-tallet var det en enkel sentraladministrasjon i København med få ansatte, men i løpet av århundret vokste denne og ble mer profesjonell. Man hadde seks kollegier: 1.) rentekammeret, som hadde ansvar for de kongelige finansene, 2.) Kommersekollegiet som tok seg av handel og næringsliv, 3.) det danske kanselli, som tok seg av andre innenriksaker, 4.) det tyske kanselli som tok seg av hertugdømmene og utenriksaker, 5.) kollegiet for hæren og 6.) kollegiet for flåten. I 1760 ble Generaltollkammeret opprettet og et finanskollegium ble opprettet i 1771. Disse var med i et utbygget byråkrati og en mer gjennomtenkt økonomisk politikk⁵⁶. Kollegiene igjen kunne utpeke lokaladministrasjon som skulle gjennomføre beslutninger tatt i hovedstaden, og hadde sine underkontor.⁵⁷

I de første tiårene av 1700-tallet hadde Danmark-Norge vært i en vanskelig økonomisk situasjon, blant annet som følge av mangel på utenlandske markeder hvor man kunne få omsatt dansk-norske varer.⁵⁸ Man ønsket derfor heller å satse på selvforsyning, og sørge for regulering som ville hindre en usunn økonomisk balanse med andre stater.

Kommersekollegiet fikk ansvaret for å gjennomføre den merkantilistiske industripolitikken og tilrettelegge for selvforsyning av en rekke varer.

Kollegiet fikk dermed ansvar for både handel- og næringslivssaker. Inn under dette falt industri, manufakturer og en del forskjellige laug, i tillegg til en varierende mengde andre oppgaver. Kommersekollegiet, som hadde eksistert tidligere, men som i lang tid nærmest hadde ligget død, ble gjenopplivet i 1735, og hadde ambisiøse planer. Det var tenkt at det skulle fungere som et overbyggende system over en rekke mindre råd og kollegier rundt i rikets amter og kjøpsteder. Svært mange oppgaver var tiltenkt dette systemet, men mange av planene ble ikke satt ut i livet.⁵⁹

Kollegiet skulle delvis ha et overoppsyn med kapital som ble satt inn i næring og handel, noe Rentekammeret hadde vært ansvarlig for tidligere, og dets opprettelse skjedde delvis i hemmelighet. Først måtte man ha informasjon om hvordan det egentlig sto til blant fabrikker og manufakturer i riket, og tjenestemenn ble sendt ut for å samle opplysninger om dette. Det

⁵⁵ Dyrvik (1978), s. 28-29

⁵⁶ Feldbek (1998), s. 72

⁵⁷ Dyrvik (1978), s. 21

⁵⁸ Bro-Jørgensen (1943), s. 63

⁵⁹ Bro-Jørgensen (1943), s. 64

var tydelig at Danmark-Norge manglet mye av den tekniske kompetansen som mange andre stater hadde innen ny teknologi og produksjon, og derfor ble det også brukt ressurser på å rekruttere utenlandske fabrikkere til å starte opp i Danmark-Norge,⁶⁰ og senere skulle Kommersekollegiet bruke mye tid og krefter på å hente inn dyktige fabrikkere og fagarbeidere til riket, av og til med metoder som ikke var vel ansett, eller rett og slett ulovlige, i andre stater.⁶¹

Kollegiet ble offisielt bekreftet i en kongelig forestilling i juni 1735, under navnet "General-Landets Oeconomie- og Commerce-Directorium", med betegnelsen "-Collegium" senere ofte brukt i stedet for "Directorium". "General-Landet" betød hele riket, da det skulle ha en rolle som overoppsyn rundt omkring i riket⁶². Kongens egen entusiasme for prosjektet skinner gjennom i dette dokumentet, hvor det ble skrevet om Kommersekollegiet at det skulle være nyttig for rikets "desto meere opkomst og flor", altså en økonomisk opprustning særlig knyttet til økende produksjon. Kollegiet arbeidet også for å samle inn opplysninger om de forskjellige danske og norske kjøpstedene og amtene om hvilken økonomisk tilstand de var i.

Kollegiets leder fikk en fast møtedag med kongen. Fram til 1739 var dette Frederik Danneskiold-Samsøe, en kunnskapsrik mann som hadde lært om forskjellige typer produksjon under opphold i England, Holland og Frankrike, og som var en drivende kraft bak at Kollegiet ble opprettet. Andre medlemmer i høyere stillinger var Frederik Holmsted, Københavns borgermester, og Otto Thott, en dyktig statsmann og økonomisk tenker, som mange år senere skulle få plass i Geheimsrådet.⁶³ Kollegiet fikk tre oversekretærer, hvorav den ene, Otto Thott, skulle dedikere hele sin arbeidskapasitet som *deputerende*⁶⁴.

Kommersekollegiet hadde to underdepartementer. Det første departementet hadde blant annet oppsyn med innen- og utenlandshandelen, myntvesenet, sjøfartsnæringen, manufakturene og tollene. Det andre departementet hadde oppsyn med blant annet jordbruk, skogbruk, bergverksnæringen, fiskerinæringen, oversikt over folkeveksten og forbruk blant befolkningen, dessuten med "politivesen" som i dette tilfelle betød funksjoner på vegne av kongemakten, særlig av økonomisk art som tollvesen, næringsregulering, markedstilsyn, og

⁶⁰ Bro-Jørgensen, J. O. og Westrup, Morten (1984) Vejledende Arkivregistraturer XXII. Kommersekollegiet 1735-1816, s. 16

⁶¹ Hutchison (2003), s. 36-37

⁶² Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 17

⁶³ *Otto Thott*. Hentet fra Wikipedia 10.02.18: https://no.wikipedia.org/wiki/Otto_Thott

⁶⁴ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 17

bygging og vedlikehold av infrastruktur relatert til forskjellige næringer.⁶⁵ Fra 1761 hadde Kollegiet også ansvaret for et brannforsikringsvesen, senere et brannforsikringskontor⁶⁶.

De to departementene ble igjen delt opp i to sekretariater, et dansk-norsk og et tysk, som hadde hvert sitt sett med journaler, protokoller og kopibøker. Det ble stort sett nedtegnet på tysk i det tyske sekretariat og dansk i det dansk-norske, men saker som for eksempel handlet om fremmede fabrikkører (som snakket tysk eller andre europeiske språk) i Danmark eller Norge kunne bli behandlet av det tyske sekretariat av praktiske årsaker.⁶⁷ Det er likevel få kilder som gir opplysninger om hvordan behandlinger av saker ble fordelt mellom det dansk-norske og det tyske sekretariat.⁶⁸

I 1768 bestemte den unge kong Kristian 7. at Kommersekollegiet delvis skulle slås sammen med Generaltollkammeret, og dedikere tiden sin til å jobbe med rikets økonomiske vekst.⁶⁹ Så han valgte noen representanter fra Generaltollkammeret og Kommersekollegiet som nye medlemmer. Det gamle Kommersekollegiet ble hetende "General Kommerse-kollegium", og skulle behandle stort sett bare kommers- og fabrikkssaker. Kommersekollegiet bevilget midler fra et eget fond, til oppstart av fabrikker og andre lignende bedrifter.

Utover på 1700-tallet varierte det noe hvor mye midler Kollegiet hadde til rådighet, og i perioder var man mer restriktiv med hva som ble utdelt. Medlemmene i Kommersekollegiet var heller ikke alltid enig i hva slags typer foretak som skulle støttes økonomisk. Enkelte av medlemmene ønsket å satse på en rekke mindre manufakturaktige foretak, mens andre støttet større anlegg slik man fant flere av i andre europeiske land. I alt ble det betalt ut over 830 000 riksdaler til fabrikker, manufakturer og lignende i perioden 1736-1774. Mye av dette var i form av lån, og skulle egentlig vært tilbakebetalt, men lite kom faktisk tilbake til kassen.⁷⁰ Kommersekollegiet hadde også sitt eget varemagasin, Generalmagasinet, hvor de kjøpte opp både råvarer for salg til fabrikkørene, og de ferdige varene deres til videresalg. Men ofte var det slik at fabrikkørene foretrakk å gjøre sine egne handler, og ikke benyttet seg av Generalmagasinet.⁷¹ I årene 1770-1772 gjorde Struensee og hans regjering noen

⁶⁵ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 20

⁶⁶ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 27

⁶⁷ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 23

⁶⁸ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 24

⁶⁹ Bro-Jørgensen og Westrup (1984), s. 29

⁷⁰ Bro-Jørgensen (1943), s. 111-114

⁷¹ Bro-Jørgensen (1943), s. 122

omrokkinger på hvordan Kommersekollegiet fungerte, med til dels dårlige resultater, men systemet gikk stort sett tilbake til sin gamle form etter Struensees fall.⁷²

2.3 Introduksjon til kildene

Kommersekollegiet var altså en del av byråkratiet som i 1770-årene behandlet forskjellige saker knyttet til blant annet industri og handel. Søknader om privilegier, monopoler eller om midler kom inn, ble behandlet av Kollegiet, og så ble det laget en innstilling som ble forestilt kongen etter hva Kollegiet ønsket å gjøre. Det er et referat, eller protokoll av disse innstillingene, i form av faksimiler fra Statsarkivet i København, jeg har tilgang til.

Her finner man hver enkelt sak, eller forestilling, i sin helhet, men for hvert år er det først en indeks. Indeksen er satt opp som en nummerert tabell og inneholder et sammendrag av saken. Slik kan man først få et overblikk over sakene, før man blar videre og leser hele saken. I dette kapittelet skal jeg kun se på indeksene, og da altså bare fra 1773 til 1776, for å skaffe meg et overordnet bilde av hva slags saker kollegiet behandler. Heretter i dette kapittelet vil jeg når jeg refererer til hver sak, referere til det som står i årsindeksen over saken, og ikke saken i sin helhet.

Sakene er i forskjellige stadier av intern behandling i kollegiet, og det mange av dem dreier seg om søknader for å starte opp eller drive en eller annen form for bedrift, industri eller handel. I mange av sakene er det økonomiske spørsmål involvert, for eksempel søknader om lån fra Kommersekollegiets fond eller betingelser knyttet til nedbetalinger av lån. Det er søknader om å bli fritatt fra visse skatte- eller tollavgifter, og det er søknader om tillatelse til spesielle typer import. Mest relevant for denne oppgaven er søknader om privilegium til å drive en eller annen form for håndverk- eller næringsbedrift, samt søknader om å etablere forskjellige typer fabrikker. Dette er fordi det er i disse sakene man kan lese entreprenørens begrunnelse til hvorfor man ønsker å starte dette, og hvilken mentalitet som ligger bak.

Privilegium betyr å ha en rettslig særstilling⁷³, og dette betød på 1770-tallet gjerne å være den eneste på et bestemt sted som hadde lov til å drive med en viss næring. Mange av sakene fra 1773-1776 er søknader om slike privilegier, eller søknader om å overføre et privilegium fra en

⁷² Bro-Jørgensen (1943), s. 126-130, er kritisk til Struensees endringer. Han fremstiller det som at Struensee bare førte til et innrykk av utenlandske varer, som igjen var svært skadelig for de danske produsentene.

⁷³ Privilegium (2017) I Store norske leksikon, hentet 14.03.17 fra <https://snl.no/privilegium>

person til en annen, for eksempel fra en avdød mann til sin enke og/ eller arvinger. Interessant nok er var det ikke rett fram for kvinner å overta sine menns forretninger, da de juridisk var til dels umyndige⁷⁴. Likevel er det flere saker der kvinner overtar privilegier, eller til og med driften av fabrikker, og det kan synes at de står som eiere av disse. Mer om dette i del 2.6.

Disse søknadene er som nevnt i forskjellige stadier av å bli behandlet, da Kollegiet først gjerne tok en intern gjennomgang, før de ble presentert til og underskrevet av kongen. Det virker som kongens underskrift ikke kom etter vurdering fra han selv, men først og fremst etter det kollegiet foreslo. I disse årene var det Christian 7. som var konge, og vi vet at han svært ofte var uinteressert eller mentalt fraværende, virker det ikke som den kongelige underskriften er noe mer enn en formalitet. Men rettslig måtte man ha kongens underskrift. Dermed kan de samme sakene gjerne dukke opp forskjellige steder, for eksempel ved behandling innad i Kommersekollegiet det ene året, og med kongelig bekreftelse det neste.

En annen kilde jeg har sett på er en telling over fabrikker som fantes i Norge i 1776. Dette var en telling utført på vegne av Kommersekollegiet, og den befinner seg i Statsarkivet i Oslo. Tellingen er en tabell over fabrikkene og inneholder opplysninger om eierne, antall arbeidere, hvor mye de produserte, hvor de fikk varene sine og hvor varene ble fraktet etter produksjon. Av typene fabrikker som finnes i tellingen er det blant annet jern- og kobberverk, teglbrennerier, forskjellige typer møller, inkludert møller som fremstilte olje og møller som drev med tekstilforedling, pipefabrikker, tjærebrennerier, tobakksfabrikker, ulltøyfabrikker og sukkerraffinerier. Denne tellingen og opplysninger herfra kommer jeg til å bruke mer i senere kapitler.

2.4 Indeksene 1773-1773

Det er som sagt 245 saker i Kommersekollegiets arkiver fra årene 1773-1776. En stor del av disse sakene handler om ting som ikke er relevante for vinklingen til denne oppgaven, som skal fokusere på fabrikk- og industridannelse, og spesielt motivasjonen bak dette. Hvis man ekskluderer alle saker som omhandler handel, administrasjonen av Kommersekollegiet og underkontorene, og råvarer og råvarefremstillinger, sitter man igjen med betraktelig færre saker. De sakene jeg anser som relevante er saker som handler om fabrikker, og bruker det ordet i indekssaken, eller andre typer bedrifter som kan antas å være bygget opp ganske likt

⁷⁴ Eliassen, F. (2006) s. 225

som en fabrikk, eller behandler forbruksvarer. I sakene jeg har sett på er det flere slike typer bedrifter, for eksempel et silketrykkeri. En slik bedrift vil kunne ha likhetstrekk med en fabrikk. I tillegg vil flere av disse produsere luksusvarer, som det ofte var forbudt å innføre til riket, eller som hadde høye tollsatser. Dette skyldtes at man ville beskytte egen økonomi gjennom å importere minst mulig og fremme egne produkter⁷⁵. Men det gjorde også at slike varer kunne være gode forretningsmuligheter, og er dermed en bedrift der man potensielt kan finne en motivasjon til å møte en etterspørsel, som er det jeg ønsker å lete etter oppgaven.

I tabellen under har jeg listet opp antall saker etter bestemte kategorier. Hvilke saker som er relevante gjelder i hovedsak sakene som inneholder ordet "fabrikk". En diskusjon rundt hvilke saker som ikke er relevante, eventuelt saker som kan være relevante, følger i del 2.6. Jeg har også med en kategori om kvinner, og en diskusjon rundt kvinners tilstedeværelse i fabrikknæringer skal jeg komme tilbake til senere. Bykategorien er med fordi det er relevant hvor en fabrikk ble plassert i forhold til hvilke ressurser man har tilgang på.

Tabell 1. Forestillinger fordelt på land og relevans

År	Antall (totalt)	Danske saker	Norske saker	Relevante	Kun nye fabrikker.	Ikke relevante	Potensielt relevante
1773	43	36	7	13	7 (8) ⁷⁶	18	12
1774	41	35	6	13	1 (4) ⁷⁷	25	2
1775	59	48	11	16	3	27	16
1776	102 ⁷⁸	89	13	30	6	43	26

Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), indekser fra 1773-1776. Hentet fra: https://media.digitalarkivet.no/db/browse?start_year=&end_year=&text=Kommersekollegiet&page=2

⁷⁵ Espelid, Knut L. (2001) i forord til Meyer, Hilbrandt (1775) 'Korte betragtninger om handelen', s. 16.

⁷⁶ To saker handler om samme nye fabrikk.

⁷⁷ Det er ytterligere 4 saker med forskudd/ lån som kan være til oppstart av fabrikk, men det er uvisst. Sak nr 5, 6, 7, 14.

⁷⁸ To nummer har ingen saker, en sak er ikke leselig for meg.

Tabell 2. Et utvalg av forestillingene, kun de relevante sakene.

År	Antall relevante	Kvinnelig eier/entreprenør	Tilknyttet stor by	Tilknyttet mindre by/tettsted	Uvisst hvor den skal ligge
1773	13	1	1	7	5
1774	13	1	6	0	7
1775	16	2	4	3	9
1776	30	2	11	9	10

Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), indekser fra 1773-1776. Hentet fra:

https://media.digitalarkivet.no/db/browse?start_year=&end_year=&text=Kommercekollegiet&page=2

Det var altså et fåtall kvinnelige entreprenører. De største byene i Danmark-Norge var København, Altona, Bergen, Christiania og Trondheim. Tallene jeg har tatt utgangspunkt i er kun fra indeksen. Vi kan altså se at det varierer ganske mye hvor de forskjellige fabrikkene ble plassert, men at de fleste ligger i store byer.

2.5 Hva handler sakene om?

Det er mange saker å gå igjennom, og jeg vil dele dem inn i tre kategorier. Det blir et eget kapittel om hver av disse kategoriene. Kategoriene er tekstil, nærings – og nytelsesprodukt, og husholdningsvarer. Jeg har valgt disse tre kategoriene fordi det er særlig denne typen varer det var en vekst i på 1700-tallet, og alle tre omfatter en form for forbruksvarer, selv om det varierer hvor ofte man må erstatte varene.

Noen saker vil falle utenom, men de vil ikke være særlig relevante å se nærmere på.

Hypotesen min er at man kan finne argumenter for hvorfor det skal økes produksjonen av en type vare, for eksempel fordi det er en økende etterspørsel etter det, i sakene som handler om

faktiske produserende enheter. Sakene som faller bort blir da for eksempel handelssaker, da jeg vil se på innenlandsproduksjonen, ikke importvarer.

1773

13 av disse sakene er klart knyttet til eksisterende fabrikker, eller søknader om å starte nye. Syv av de er nye fabrikker, og resten gjelder økonomiske betingelser knyttet til allerede eksisterende fabrikker; utvidelser av privilegium og lignende. 3 øvrige søknader handler om lån til fabrikkører, men det er uklart ut ifra indeksen om dette er anleggelse av nye fabrikker eller noe annet. Disse fabrikkene er to tekstilfabrikker, samt en papirfabrikk som har privilegium på å samle sammen kluter og lin til produksjonen.

De øvrige fabrikkene er to porselensfabrikker og en fajansfabrikk, en pudde- og stivelsesfabrikk, en papir- og tapetfabrikk, en pipefabrikk og en gull- og sølvfabrikk. Det er fem saker om uspesifiserte fabrikker, hvorav to er lån eller betingelser om et lån til en fabrikkør, og dermed er det ikke klart hva det dreier seg om. Det er også fire saker om uspesifiserte næringer eller bedrifter, og man ikke si noe om hva slags næring det er uten å lese hele saken.

Det er også en søknad om å få starte bryggeri og en søknad om et "Glas Oplag", muligens et utvalg, noe som avhengig av definisjon kan ses på som en fabrikk. Dette gjelder også en "Silke Doblerer" som vil ha inn en kompanjong i bedriften sin.

1774

Nye fabrikker

Det er dette året kun en sak som eksplisitt blir beskrevet som en ny fabrikk, og det er en ulltøyfabrikk som søkes etablert i København av Kremmerlauget. Det er fire andre saker som kan dreie seg om nye fabrikker, dette er en sak om kausjon på lån til en fabrikkør, et forskudd til en "fabrikantinde", altså en kvinnelig fabrikk-eier, forskudd til en fabrikkør og lån til en strømpefabrikkør. Det at de blir karakterisert som fabrikkører (eller fabrikkantinne), kan kanskje tyde på at de allerede har en fabrikk, men dette kan man ikke være sikker på før man har lest hele saken.

Av eksisterende fabrikker er det fire tekstilbedrifter - en silkefabrikk, en tøyemakerfabrikk, en ullmanufaktur (men eieren blir kalt fabrikør), en strømpefabrikk – en stivelsesfabrikk, en fajansefabrikk og en ‘‘Sattians’’⁷⁹- og ‘‘Corduans’’⁸⁰-fabrikk.

Det er to saker som inneholder ordet fabrikk, men som ikke handler om spesielle fabrikker: sak 24 om alle silkefabrikkene i København, og sak 27 som handler om en bestemmelse fra fabrikkommisæren.

Av annet, i en tvilskategori, er det en silkefarger, et garveri, sak 25 om en konflikt mellom noen strømpevevere og Ullstrømpeveverlauget, og et sukkerraffineri. Grunnen til at jeg ikke tar disse vekk umiddelbart, er at særlig saken om silkefargeren og saken om strømpeveverne kan tenkes å gi nyttig informasjon om behandling av utenlandske importvarer opp mot et marked, og forbruk av tekstilvarer. Sukker kan ha vært et forbruksprodukt med et voksende marked, og derfor kan raffineriet bli stående. Garveriet, altså skinnbehandling, er antakelig ikke like interessant.

1775

Av nye fabrikker er det en lærfabrikk⁸¹, en høvel- og skjærefabrikk og en corduans- og saffians-fabrikk. I tillegg er det to som det er uvisst om er nye; en fajansefabrikk og en silkefabrikk⁸².

Av eksisterende fabrikker er det åtte tøyfabrikker – to tøyfabrikker, to silkefabrikker, en hattefabrikk, to strømpefabrikker og en båndfabrikk. Ellers er det en limfabrikk og en porselensfabrikk.

Andre saker som er relevante er to saker om fabrikknæringen; en generell sak om alle fabrikkene i København, en om en maskin-mester for fabrikkene, og en om noen fabrikkarbeidere og det at de vil flytte fra en fabrikk til en annen.

1776

⁷⁹ Garvet lær, brukt til for, Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s. 282

⁸⁰ Korduans, garvet skinn, Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s. 66 og 108. Fint lærprodukt av saue- eller geiteskinn. Korduans (2017) Wikipedia, hentet 09.09.17 fra <https://de.m.wiktionary.org/wiki/Korduans>

⁸¹ Uklar på om jeg har tolket skriften i dokumentet riktig.

⁸² Agent Rejersen, som dukker opp i 1774, er eier.

Det er i alt 15 tekstilfabrikker: tre tøyfabrikker og fire tøyfabrikører⁸³, tre silkefabrikker, en silke-, lin- og floer-fabrikk, en strømpefabrikk, en Manchester⁸⁴- og tøyfabrikk og to klesfabrikker.

2.6 Hva er ikke relevant?

Til slutt kan jeg redegjøre for hva som er fjernet fra listen fordi de ikke er relevante. Blant sakene er det mye som ikke er relevant i det hele tatt, for eksempel de fleste utnevnelser innad i Kommersekollegiet eller de forskjellige underliggende departementene. Men det er også mange saker som handler om forskjellige bedrifter eller selskaper som produserer varer på lik linje med fabrikkene, selv om de ikke blir karakterisert som det. Det er også mange som produserer luksusprodukter og forbruksprodukter, og med det menes varer man nokså raskt bruker opp og kjøper inn igjen, noe som det ble vanligere å ha mer av utover 1700-tallet. Matvarer av noe mer luksuriøs grad, som sukker og kaffe, er et eksempel på dette. En rekke produsenter eller foredlere av forskjellig typer tekstil dukker også opp i teksten. Spinnerier og trykkerier er ikke karakterisert som fabrikker, men det kan like fullt være mulig å se spor av de Vries' teori om økt forbruk i begrunnelsene for hvorfor Kommerskollegiet skal gi dem økonomisk støtte eller lignende. Derfor vil jeg senere se på noen av disse, selv om jeg fjerner dem for øyeblikket.

1773

Her har jeg tatt bort 18 saker. Av disse er det 6 saker som handler om handel, import og eksport – gjerne i forbindelse med fritakelse fra toll, eller forslag til forbud eller fortolling av en bestemt vare for å beskytte de danske produsentene, eller forbud mot å eksportere en vare. Et eksempel på det siste er sak nr 6, hvor det blir fremmet et importforbud.

Det er også tre saker om omhandler ansatte i en håndverksbedrift – men det er ikke klart om de produserer forbruks- eller luksusvarer, derfor skiller jeg de fra fabrikkentreprenører og tar de ikke med. Det er to saker om lånebetingelser, tre saker om å slippe å betale en avgift eller mulkt, eller øke fortjenesten på danske skip. Det er to saker om byråkrati og ansettelse innad i Kollegiet. I tillegg er det en sak om å melde seg ut av et selskap, og en om at

⁸³ Samme fabrikkør, ved navn Hoffmann, forekommer flere ganger.

⁸⁴ En slags kordfløyel. Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s. 220

Generalmagasinet vil ha en auksjon over sine fabrikkvarer. Denne inneholder ordet fabrikk, men blir ikke med da det trolig ikke er noe relevant informasjon i selve saken.

1774

Her har jeg tatt bort 19 saker. Av de jeg fjerner er blant annet sak 27 om fortolling av og sak 33 om import av silkevarer fra Asia, gjort av Det asiatiske kompani. Det er også flere andre saker om import og fortolling som omhandler forskjellige kjøpmenn. Det er mange saker som omhandler ansettelse, utnevnelser, arbeidsbetingelser og forskjellige godtgjørelser til tjenestemenn innen Kommersekollegiets byråkrati, i alt 6 saker.

Sak nr 27 handler om fabrikkommisæren i København, og noen avgjørelser han har tatt. Siden den inneholder ordet "fabrikk" vil jeg beholde det foreløpig, selv om det er lite trolig at selve saken blir relevant. Resten av sakene jeg fjerner er saker om ansettelse og utnevnelser, samt lån og betingelser, brannforsikringsaker, en sak om Det guineiske selskap og en folketellingsliste.

Av de sakene jeg fjerner fra den norske delen av indeksen er det stort sett bestemmelser om fiskeri, og en om et lån til en kjøpmann.

1775

Av de jeg fjerner er det fire saker som handler om import, eksport og handel, stort sett om import av silkevarer, samt eksport av danske varer til kolonier i Vest-India, og utenlandshandel. Det er også to saker som handler om handelsfordeler til visse næringer, og en om frihandel på Jylland, samt en oppklaring om bestemmelser rundt tømmerhandel. Det er også en forordning om hvem som kan være kremmere, og en om å bli med i Kremmerlauget. Det blir også fjernet en sak om premie på alle fremmedbygde skip.

Det er fire saker som handler om ansettelse og utnevnelser til forskjellige stillinger i Kollegie-byråkratiet, samt en som omhandler interne regnskapsforhold.

Det er to saker som handler om brannaker og -forsikring.

Det er fem saker som omhandler privilegium på noe som ikke er blitt karakterisert som fabrikk. Her finner man i sak nr 9 en strømpevever, i sak nr 15 er det ikke nevnt hva det er privilegium på, så det kan være relevant, i sak nr 23 er det en silkefarger som vil utvide til å farge både bomull, ull og lin, en sak om overdragelse av privilegium, en om overholdelse av

privilegium og sak nr 57 om privilegium på marmorverk i nærheten av Bergen. Jeg vil hevde at en tøyfargers bedrift kan være relevant, og det kan også en ukjent privilegietildeling, men fordi de ikke er karakterisert som en fabrikk, tas den vekk i denne omgang. Jeg fjerner også en sak om et "Hør svingeri"⁸⁵, eller linrensingsbedrift, som dermed blir en slags råvareforedling.

Det er også flere eksempler på andre næringer som kan regnes som fremstillere av forbruksvarer, for eksempel sukkerraffinerier og dukmakere. I alt er det syv saker, to om raffinerier, og resten om duk- og tøy makere. I sak 28 er det også nevnt oppstart av et spinneri, som en duk- og tøy maker vil starte. Man kan argumentere for at dette er råvareforedling, og ikke fabrikk, og det blir dermed lagt i en "Halvveis relevant"-kategori. Under dette faller også en kardemaker (2 raffineri, 5 dukmakere, hvorav en bare blir referert til som leverandør – kan altså være kjøpmann, 1 kardemaker). I tillegg er det i sak 5 en "laborant" som har fremstilt porselen av dansk jord. Det er ingen direkte referanse til en bedrift med utspring i dette, så det kan ha vært et rent forskningsprosjekt.

I alt er det også tre forskjellige saker som refererer til agent Rejersens silkefabrikk, så de separate sakene om privilegium og forskudd til denne blir fjernet.

Det er fire saker som handler om fiskeri, alle i Norge, samt en noe uklar sak om økonomiske spørsmål i Trøndelag.

1776

Av potensielt relevante saker som fremdeles blir stående, men som faller i en "Kanskje"-kategori fordi de ikke er karakterisert som fabrikker, er to ull- og lintrykkeri(2, 22), to porselen- og Kattun-trykkerier⁸⁶(18, 40), et saffians- korduans- og filtanlegg (32), to ullmanufakturere(46, 82), en strømpevever (51), et lærtrykkeri(67), et trykkeri og farger (66), og et ikke angitt type trykkeri(68), et lintrykkeri og overskjæreri (69), et spinneri(72), og en generell bestemmelse om spinnerier på Sjælland (62). Det er også en sak om en manufaktør, type ukjent (42) og en sak om et "Bundt"-makeri og pelsfarger (86). Tre saker om

⁸⁵ "Hør" er et dansk ord for lin. *Lin* (2013) UiO, Naturhistorisk museum. Hentet 20.04.17 fra <http://www.nhm.uio.no/besok-oss/botanisk-hage/urtehagen/lin/>

Svingeri er et sted man renser linet: *Svingeri*. Fra *Ordbog over det danske sprog* (1944) Hentet 20.04.17 fra <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=svingeri>

⁸⁶ Kattun er et glatt, tett vevd bomullslerret ofte med påtrykte mønster. Fladby (red.) (1996), s. 154

dukmakere og en om en kardemaker som søker om forskudd, en sak om en som inntas i Silkeveverlauget, har blitt fjernet, da det synes å gjelde mindre bedrifter.

Av andre typer saker som blir fjernet, er det:

Handel, import, eksport

En sak om godtgjørelse for import av strømper. En sak om at Kommersekollegiet utbetaler et beløp til de som eksporterer, en om bestemmelser om handel med India. Det er en sak om at en bestemmelse Kommersekollegiet har foretatt om at silke- og tøyvarer som blir eksportert til Vest-India (Karibien) skal få en økonomisk gevinst; denne bestemmelsen gjelder nå også hatter.

Det har også vært bestemmelser om visse avgifter på ikke-danskbygde skip, og noen saker er søknader om å unngå disse. I alt syv saker om dette eller lignende forespørsler og utbroderinger rundt reglene for skipsfart i Danmark. Sak 17 handler om bestemmelser som skal fremme utenlandsk skipstrafikk i danske farvann.

Det er fire saker om hva de forskjellige handelskompaniene importerer og deres avtale med staten.

Administrasjon og byråkrati

Det er åtte saker om forskjellige utnevnelser innad i byråkratiet og underkontorene, hvorav en er interessant, sak nr. 26 hvor det utnevnes en egen fabrikkommisær til de danske provinsene. Det er også to saker om bruk av økonomiske midler innad i kollegiet, den ene om de skal bygge et tobakkklager utenfor København. En sak om innad utgiftsposter i Kommersefondet. En sak om hvorvidt Fondet skal bidra med midler til et sykehus. Det er to "Gratification"-saker og en generell "Gratie"⁸⁷-sak, en "Dongratuit"⁸⁸-utbetaling. To saker om privilegium, en om diverse økonomiske avtaler.

Råvareforedling

⁸⁷ Tolker det som et uttrykk for takknemlighet *Gratia* (2016) I *Store norske leksikon*. Hentet 16.11.16 fra: <https://snl.no/gratia>

⁸⁸ "Don Gratuit" er skatt frivillig betalt fra den rike eliten Holmboe, Håkon (2016) *Don gratuit*. I *Store norske leksikon*. Hentet 16.11.16 fra: https://snl.no/don_gratuit

Et salpetersverk som vil ha økonomisk støtte. En bestemmelse om et hval- og selfangstskip, et spikerverk, to saker om Moss jernverk

Det er to saker om sukkerraffinerier: Det guineiske kompani søker om å anlegge et, og det er en sak om et i Helsingør.

Diverse

Det er to folketellingssaker fra 1775, en for de danske provinsene og en egen for Norge. Tre saker handler om fising i Norge, hvorav en er om opprettelsen av et fiskeselskap. Det er en sak om brannforsikring.

2.7 Forholdet mellom Norge og Danmark

Av de 245 sakene fra 1773-1776 er kun 37 saker fra Norge, og tallet blir betraktelig lavere enn det om man bare ser på antall etablerte fabrikker eller lignende bedrifter. Det har blitt nevnt i en del av tekstene jeg har jobbet med, at Norges industrielle, teknologiske og økonomiske utvikling ble nedprioritert⁸⁹, og dette kan være et faktum som underbygger denne påstanden. Samtidig er fraværet av norske saker ikke ensbetydende med at utviklingen i Norge blir nedprioritert – det kan være mange faktorer som spiller inn. Kanskje var det i større grad utbredt med mangesysleri og forleggervirksomhet i Norge, som gjorde at det ikke var like nødvendig med industriutbygging?

Danmark og Norge, som næringsområder, var ganske forskjellige på 1700-tallet. Danmark besto stort sett av flatt jordbrukslandskap, hovedsakelig tilhørende store gods og eid av en rik elite, med bønder som dyrket jordet for dem uten særlig mange rettigheter⁹⁰. Norge var også avhengig av jordbruk, men husdyrhold var viktigere enn i Danmark og gårdene var i større grad eid av bøndene selv, i tillegg til at husmannsvesenet var svært utbredt. Skogbruk, fiske, kullbrenning og bergverk var andre viktige næringer, og ofte en nødvendig bigeskjeft for bønder. Eksport av trevirke og fisk var svært viktig, og det at man allerede drev med eksport til andre land førte også med seg muligheten til import av andre varer. Norge satset på flere forskjellige næringer, og var på 1700-tallet avhengig av import av korn, fra for eksempel

⁸⁹ Feldbæk (1998), s. 67

⁹⁰ Feldbæk, s. 65

Danmark, og særlig i uår. I år med dårlig avling kunne landet gjerne lide under hungersnød, i mye større grad enn i Danmark⁹¹.

Da Kommersekollegiet ble opprettet i 1735 skrev kollegiets formann, eller deputerende, Otto Thott, et skriv om rikets økonomiske tilstand og hvordan man industrielt best skulle bygge det ut. Her ble Norge nesten ikke nevnt. Kommersekollegiet hadde også ansvar for handel, og selv om det var viktig at helstaten skulle være mest mulig selvforsynt var det toll på varer som ble handlet med innad i riket. Særlig varer som Norge kunne produsere mer av enn Danmark, som jern, kobber, trevirke og fisk hadde høye tollsatser⁹². København hadde generelt hatt bedre tollsatser enn byer i Norge. Det var også den større og mer kjøpekraftige byen København som ble sett på som mer gunstig for økende industrisatsning, som Otto Thott også skrev i sin tekst fra 1735⁹³. Norge fikk altså ikke de samme mulighetene til å utvikle seg økonomisk og industrielt som Danmark på 1700-tallet.

2.8 Geografisk inndeling

I tabellen ovenfor har jeg tatt med en egen kolonne om hvor fabrikkene lå. København var Danmark-Norges største by, med i underkant av hundre tusen innbyggere, noe som tilsvarte omtrent 10 % av den danske befolkningen⁹⁴. Den nest største byen i helstaten var Altona, fulgt av Bergen, Christiania og Trondheim. Som nevnt i forrige avsnitt hadde Kommersekollegiet den oppfatning at København var en mer kjøpekraftig by, og at det var verdt å satse på mer industri i nærheten av denne. Det var jo også slik at København var handelssenteret i riket, og med flest mennesker må den også ha hatt det største markedet.

I Norge var Bergen den største byen. Det var den fremste fiskebyen, da både handelen til Nord-Norge, Island og Grønland gikk herfra. Byen hadde altså gode handels- og distribusjonsmuligheter. Det var også her man fant mest utvikling i Norge innen manufaktur- og fabrikkdrift på 1700-tallet, selv om langt fra alle slike foretak lå i byene. I Bergen fant man blant annet tobakksspinnerier, et sukkerraffineri og repperbaner, og alle disse var særlig urbane næringer, men Bergen hadde også en stor bredde i håndverk-, manufaktur- og fabrikkproduksjonen.⁹⁵ Det at både Bergen og København var havnebyer knyttet til store

⁹¹ Feldbæk, s. 67

⁹² Feldbæk, s. 68

⁹³ Feldbæk, s. 67

⁹⁴ Omtrent hundre tusen i år 1800. Feldbæk, s. 64.

⁹⁵ Elisassen, F. (2006), s. 209

handelsnettverk har trolig hatt mye å si for at disse to byene var de ledende innen manufaktur- og fabrikkvirksomhet.

Mellom de forskjellige delene av riket var det stor vareutveksling, men også tollmurer som skulle beskytte markedene og sikre inntekter til statskassen. Disse tollmurene var en del av politikken som satset på å etablere en solid industri i København, og varer fra Norge hadde gjerne høy toll. Dette gjaldt for eksempel jern, kobber og tømmer fra sagbrukene.⁹⁶ I samtiden ble det bemerket at Norge var et land med mye ressurser, som ikke ble utnyttet,⁹⁷ men for staten var det viktig å bygge opp en sterk industri i København, som kunne være konkurransedyktig på et internasjonalt marked.

2.9 Entreprenørene og arbeiderne

Hvem startet fabrikkene, og hvem arbeidet i dem? I de små håndverkspregede manufakturene var det ofte slik at eieren enten hadde håndverkskjennskap, eller fikk ansatt noen som hadde det mens han eller hun tok seg av øvrige oppgaver. Det var ikke uvanlig at kvinner overtok en slik "bedrift" etter avdød mann, og da var det enkelte som tok over produksjonen selv, og enkelte som i samarbeid med en svenn tok seg av dette.⁹⁸ I de større foretakene var det gjerne kapitalister, som ofte hadde betydelige midler til å investere i bedriften, som var eierne. De var gjerne ikke var så involvert i daglig drift. Noen ganger besto eierne av flere mer eller mindre kapitalsterke mennesker som hver investerte noe og gikk sammen i et interessentskap. Dette er for eksempel tilfelle i fabrikkskolen Enigheten i Stor-Elvdal og i sukkerraffineriet på Engen i Bergen som vi skal høre mer om senere.

I de fleste norske byer var det det en borgerlig overklasse bestående av de som var blitt rike på handel med trelast, bergverk eller redervirksomhet, og dette refereres gjerne til som patrisiatet. Manufaktur- og fabrikkvirksomhet ga muligheter for andre enn det gamle patrisiatet, som gjerne var kapitalister av en annen type. I Drammen, da bestående av de to stedene Bragernes og Strømsø, var det mange nykommere i patrisiatet, og også "oppkomlinger" som kom seg opp og frem gjennom disse typer muligheter.⁹⁹ Et eksempel på

⁹⁶ Feldbæk (1998), s. 67-68

⁹⁷ Andreas Bull, kanselliråd, skrev dette i *Oeconimiske Tanker om Fabrikvæsenet og raae Produkters Forarbeidelse i Landet* fra 1786, s. 76 i utgaven trykket i Trondheim 1975.

⁹⁸ Eliassen (2006) skriver om kvinner som samarbeidet med svenner, s. 225. Braut (1994) skriver bl.a. om kvinnelige glassmestere som praktiserte som dette, s. 41.

⁹⁹ Eliassen, F. (2006), s. 225

det skal vi se nærmere på i kapittel 4, i form av entreprenøren Hans Nicolai Bruun som etablerte seg med en fajansefabrikk i nettopp Bragernes, til tross for at han selv ikke var en del av et trelast-, bergverk- eller rederipatrisiat. Men mange av entreprenørene var velstående mennesker. I Danmark fant man for eksempel mange godseiere som startet manufakturer og fabrikker på sine store gårder.

I 1786 var ca 1 % av Danmarks befolkning sysselsatt i manufakturer, altså tekstilbedrifter, hvorav noen var fabrikker. De fleste av disse var i København, hvor de utgjorde ca 10 % av befolkningen. Tilsvarende tall for Norge har vært vanskelig å finne. En del forskjellige typer manufakturer hadde over to tredjedeler "øvrige arbeidere" som de ble kalt, og av disse var nok svært mange kvinner. Man kan ikke si noe sikkert om alder og kjønn på disse arbeiderne ut ifra opplysningene, men vi vet samtidig at tekstilindustrien var dominert av kvinner¹⁰⁰, og at noen fikk utdanning innen tekstilindustri gjennom blant annet fabrikk-skoler, som tekstilfabrikken Enigheten i Stor-Elvdal i Østerdalen, der en kvinne først ble sent for å tilegne seg kunnskap i København, som etter hvert drev mye av fabrikken og var allment anerkjent for sine kunnskaper. Arbeidsstokken her besto også av litt flere kvinner enn menn¹⁰¹. Vi får ikke vite så mye om hvem arbeiderne er i foretakene som blir behandlet av Kommersekollegiet, men som vi skal se i kapittel 3¹⁰² er det blant annet noen som forteller om å hente inn utenlandske arbeidere.

2.9.1 Kvinner i fabrikk- og manufakturvesenet

En egen oppgave kunne nok skrives om kvinners rolle i den tidlige industrialiseringsperioden, da det er mange faktorer som må belyses. Hvilke lovverk muliggjorde kvinners aktive deltakelse i denne prosessen, som entreprenører og produsenter, og hvilke hindret den? Hendte det at man levde på siden av lover og regler?

På 1700-tallet i Danmark-Norge hadde kvinner lite formell makt og rettigheter. Som kvinne var man umyndig og hadde bare råderett over egne arvede midler med en verges tillatelse, og dermed ikke bestemmelsesrett over jord som ble tatt med inn i ekteskapet. Kvinner kunne arve sine brødre fra 1604, men de fikk bare halv arv. Det var også regler for hvor mye kvinner kunne handle og inngå kontrakter for. Men lovene var ikke alltid entydige, og rettslig praksis

¹⁰⁰ Hutchison (2003), s. 22

¹⁰¹ Hutchison (2003), s. 65

¹⁰² Se del 3.6.1

kunne ofte avvike fra disse reglene. Norske dommere hadde ofte ikke embetseksamen fram til slutten av 1700-tallet, og de hadde gjerne økonomiske interesser i lokalsamfunnet gjennom diverse annet virke. Hensyn til økonomiske interesser kunne gjerne prege rettspraksis.¹⁰³ Til tross for at det var mange driftige og handlekraftige kvinner med høy status og mye uformell makt, for eksempel blant borgerskap i byene, fikk disse nesten aldri formell medbestemmelse eller stemmerett i lokalstyrer. Et unntak var opprettelse av forlikskommisjoner i de norske byene i 1797, der alle huseiere fikk stemmerett i å velge forlikskommisæren. Det var en del kvinnelige huseiere som dermed fikk stemmerett.¹⁰⁴

Under eneveldet ble det også åpnet for å søke om utvidet myndighet gjennom bevillinger, avhengig av sivil stand. Ofte gjorde dette seg gjeldene ved at gifte kvinner kunne ta del i mannens embete eller virksomhet. Det var mange koner av prester, futer, postmestere og lensmenn, for å nevne noe, som delvis overtok og fortsatte i mannens stilling etter at han var død, noen ganger sammen med en svenn som hadde spesialkompetanse i håndverket, mens enken tok seg av det økonomiske ved driften. Av og til var det i påvente av at sønnen skulle overta, mens andre ganger fortsatte enken å drive virksomheten uten noen mannlig kompanjong, kanskje i selskap av en datter.¹⁰⁵ Noen kvinner møtte også på tinget i stedet for mannen sin, og privilegier til grupper som kjøpmenn og håndverkere kunne gis til hele familier. Så kvinner, gjennom ekteskapet med menn, kunne bli sett på som en slags etterfølger og dermed ha visse rettigheter¹⁰⁶. Dessverre havnet en stor grad av slike kvinner i vanskelige situasjoner etter mannens død, spesielt de som var dårligere stilt fra starten av.

Norge hadde ofte en del kulturutveksling med tyske handelsbyer, og her var det særlig på 1400- og 1500-tallet stor motstand mot at kvinner deltok som håndverkere i laugene. Dette gjaldt også enker som fortatte sin manns virke¹⁰⁷. Det var også mange privilegier og kjøpstadslover som hindret kvinner i å bedrive håndverk, særlig i Danmark.¹⁰⁸ I Norge synes det ikke å være helt tilsvarende regler, men det var flere laug som hadde slike bestemmelser. Samtidig var det mye mindre organisering i laug i norske byer, og staten, med sine egne regler, sto sterkt. I Danmark hadde ikke laugene lenger enerett på søm av barneklær,

¹⁰³ Sandvik, H. (2001) s. 113-114

¹⁰⁴ Eliassen, F. (2006), s. 213

¹⁰⁵ Eliassen, F. (2006), s. 225

¹⁰⁶ Sandvik, H. (2001) s. 109

¹⁰⁷ Sandvik, H. (2001) s. 101

¹⁰⁸ Sandvik, H. (2001) s. 86

kvinneklær og klær til arbeidsfolk fra siste halvdel av 1700-tallet, mens dette varte noe lenger i Norge¹⁰⁹.

I kildematerialet er det noen kvinner som driver fabrikker og andre bedrifter, eller søker om å gjøre dette. De fleste søker om å overta en bedrift etter mannen, noe som altså var vanlig og et visst smutthull i regelverket som innskrenket kvinners myndighet. I årene 1773-1776 figurerer det 6 slike kvinnelige eiere i Kommersekollegiets protokoll. Det var en eksisterende gull- og sølvfabrikk i 1773, og eieren av denne har også en sak i 1774 om et forskudd, så dette er altså egentlig samme sak. I 1775 er det en tøyfabrikk, som ikke er nyopprettet, og i 1776 er det en enke som søker om å overta en gull- og sølvtrekkerfabrikk etter mannen, og en enke som har en stålfabrikk. Alle disse er i Danmark, men siden langt de fleste sakene er fra Danmark er det ikke unaturlig. Flere av disse er altså enker som overtar sin manns bedrift etter hans død, som altså var vanlig i vidt forskjellige yrker og embeter.

Hjemmeproduksjon i større og mindre skala var vanlig rundt om i riket, og her var det ofte mange kvinner involvert i prosessen. Et eksempel er den danske Karen Adeler som i reisebeskrivelser fra Matthias Lunding i 1787 ble beskrevet som "den vinskibeligste dame i Fyn" og som hadde "gjort en utrolig mængde hjemmegjorte tøj" ved hjelp av jenter som hun hadde ansatt. Sammen med disse spant hun 20-2200 pund lin og vevet av dette store mengder lerret og andre tekstiler. Hun solgte blant annet en del til Norge og hadde altså bygget opp en betraktelig forretningsvirksomhet. Lunding besøkte også andre kvinner i lignende situasjoner, selv om det ikke var altfor mange av dem¹¹⁰. I Norge var det også mange kvinnelige forsørgere som livnærte seg i forskjellige yrker, som nevnte tekstilproduksjon, men også innen småhandel og krohold, for eksempel. Spesielt i Stavanger var tekstilproduksjon den viktigste næringen for kvinnelige forsørgere på 1700-tallet,¹¹¹ men dette gjaldt hovedsakelig fattige kvinner som ikke hadde noen annen måte å forsørge seg på, og var nok stort sett svært tungt og monotont arbeid. De fleste av kvinnene som drev mer lønnsomme bedrifter, som de som ble presentert ovenfor, hadde overtatt den etter en mannlig forsørger, da det stort sett ikke var mulig for kvinner å starte slike bedrifter selv.

¹⁰⁹ Sandvik, H. (2001) s. 102

¹¹⁰ Bro-Jørgensen (1943), s. 29-30

¹¹¹ Eliassen (2006), s. 225

2.10 Oppsummering

1700-tallets Danmark-Norge var et rike i vekst, drevet med en kameralistisk politikk som la vekt på å være mest mulig selvforsynt. Dermed var det viktig å legge til rette for at produksjonen innad i riket skulle være så effektiv som mulig, og denne prosessen ble det lagt mye krefter ned i. Det å etablere en fabrikk ble en måte å hjelpe rikets vekst på, nærmest som et patriotisk foretak. Kommersekollegiet var det av kongens departementer som først og fremst skulle jobbe med denne veksten. Kollegiet hadde et fond, og delte i løpet av 1700-tallet ut store summer til oppstart av fabrikker og manufakturer. De førte også en streng privilegiepolitikk som skulle oppmuntre egen industri. Det ble forsøkt regulert slik at fabrikker og manufakturer ikke skulle produsere mer enn det var mulig å få omsetning for, men viktigere var det å få en rekke næringer ordentlig på beina, og Kollegiet lagde egne ordninger der de både kjøpte inn råvarer til produksjon, og de ferdige produktene til videre distribuering.

Kommersekollegiet har ført 245 saker i protokollen i 1773-1776. Blant disse sakene var langt de fleste i Danmark, og mange i København. København var den byen Kollegiet hadde mest tro på, og selv om en god del fabrikker ble etablert i Norge også, var landets industriutvikling en lavere prioritet. Fabrikkene var også ofte urbant beliggende. Nærhet til handelsruter som store havner, samt bedre tilgang på arbeidskraft og kunnskap vil mest sannsynlig være en medvirkende faktor til det. Blant entreprenørene var de aller fleste menn, og noen få kvinner sto som eiere. Det ville mest sannsynlig være snakk om enker som overtok driften av en fabrikk, manufaktur eller håndverksbedrift, da det var mange regler som ville hindret dem i å starte en slik bedrift selv.

I dette kapitlet har jeg gått igjennom indeksene til sakene. De handler om svært mye forskjellig, mange handler om manufakturer og fabrikker av mange typer. En del er håndverksbedrifter, som kan komme til å være relevante i forhold til problemstillingen. Svært mange saker handler om tekstilproduksjon av forskjellige typer, og det vil dermed være naturlig å gå videre med dette i neste kapittel.

3 Tekstilproduksjon

3.1 Innledning

‘‘Hver landsby har sine manufakturer, skjnt de ikke anses derfor. I mange, ja, vel i de allerfleste, særdeles jyske og fynske bnderhuse veves enten uldent eller linnen. Følgelig kan vore kbstadsfabriker ikke have nogen synderlig debit eller afsætning paa sine varer udenfor stederne, med mindre det er ting, som føres ud af landet, saasom grove ulden- og linnedvarer til Norge, item hatte, handsker, kniplinger etc. til adskillige lande.’’

Dette skrev Erik Pontoppidan i en fotnote i sitt verk om dansk økonomi fra 1759, *Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance*¹¹². Han hevdet at hjemmeproduksjonen av de mest brukte tekstilene i Danmark var så omfattende at det ikke var et marked for fabrikk- og manufakturvarer. Styresmaktene satset stort på at riket skulle øke sin produksjon av en rekke varer for å styrke handelsbalansen og bli mest mulig selvforsynt. Men hva slags marked ville det være for det hvis landet allerede produserte tekstiler av akseptabel kvalitet til rimelige priser?

I oppgaven skal jeg undersøke materialet fra Kommersekollegiet i lys av Jan de Vries’ teori om den industriøse revolusjonen. En av sentralpunktene i denne teorien sier som vi har sett at en økende etterspørsel etter forskjellige varer var det som drev utviklingen fremover, og førte til den industrielle revolusjonen. For å analysere teorien mot materialet jeg har må jeg gjøre rede for hva slags marked det var for forskjellige varer, og hvis mulig, gjøre rede for hvordan etterspørselen var. I forestillingene fra Kommersekollegiet blir søknader om oppretting av tekstilfabrikker behandlet, og det er dette som er kildematerialet. Her blir det i varierende grad argumentert for hvorfor det kan være lurt å opprette slike fabrikker. Dermed kan det potensielt være mulig å hente ut noen synspunkter om marked, kundegrupper og kanskje også bevissthet rundt en økning i etterspørselen, i disse søknadene og forestillingene. Et negativt svar kan også være nyttig, da det ikke er selvsagt at en teori som den industriøse revolusjonen

¹¹² Pontoppidan (1759) *Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance*, s. 257, gjengitt i Bro Jørgensen (1943) *Industriens historie i Danmark. Bind 2*, s. 11

kan brukes om Danmark-Norge på 1700-tallet. I forrige kapittel tok jeg for meg en kvantitativ tilnærming til sakene fra 1770-tallet, der jeg så på hvor mange saker som handlet om de forskjellige kategoriene, hvem som etablerte fabrikkene og hvor de lå. I dette kapittelet skal jeg gå mer i dybden på enkelte saker om tekstilfabrikker, og analysere dem for å finne det har av opplysninger om marked, etterspørsel og forbruk.

Jeg har valgt å begynne med tekstil. Tekstil er kanskje den næringen som er mest interessant å se på i min problemstilling, fordi det er den næringen som i størst grad drev utviklingen fremover. Ny og svært viktig teknologi kom på banen i løpet av 1700-tallet, og blant annet ble bomullsproduksjon utvidet, og ble mer tilgjengelig i Danmark-Norge. Det internasjonale tekstilmarkedet utvidet seg, og tekstilvarer ble byttet mellom landene som aldri før.

Tekstilprodukter til klær og husholdning var noe absolutt alle trengte, og en del av behovene ble dekket av importerte varer. Særlig land som Nederland, England og Tyskland produserte mye tekstiler, og kunne konkurrere på et internasjonalt marked med gode priser. Danmark-Norge hadde tradisjonelt fremstilt en del tekstilprodukter fra ull og lin, men produksjonen var lite organisert og bar preg av å være hjemmeproduksjon. Danmark-Norge trengte å videreutvikle sin egen tekstilnæring, særlig for å minske importen av utenlandske varer.

Kommersekollegiet var en del av staten som la mye ressurser i å utvikle en mer organisert fabrikk- og manufaktur næring. Begrepene fabrikk og manufaktur ble stort sett brukt om hverandre på 1700-tallet, og derfor jeg vil stort sett ikke skille mellom dem. Det var ikke helt snakk om fabrikker slik vi kjenner det i dag, men heller mindre produserende enheter med et visst preg av å være en håndverksbedrift¹¹³. Samtidig kunne enkelte ha ganske mange ansatte og produsere relativt mye tekstil. Hvordan var disse fabrikkene, hva ble produsert og hvordan var markedet for varene? Det er noen av spørsmålene jeg skal belyse i dette kapittelet.

3.2 Fabrikkliggende tekstilproduksjon i Norge og Danmark

Rundt omkring i riket fant man forskjellige former for organisert tekstilproduksjon, og den høyeste konsentrasjonen var i København. Allerede på 1600-tallet ble det satt i gang produksjon som kunne minne om fabrikkvirksomhet, som på tukt- og barnehuset København

¹¹³ En diskusjon rundt begrepene manufaktur og fabrikk finnes i del 1.3 i denne oppgaven.

og ved Silkeverket i samme by. Men dette var som regel anlegg uten særlig mye suksess, da kvaliteten på produktene var dårlig, og store mengder kapital måtte investeres¹¹⁴. Utover på 1700-tallet er det flere eksempler på at tekstilproduksjon ble mer organisert rundt omkring på storgodsene som jordbrukslandet i Danmark stort sett var delt opp i, til mer fabrikk- eller manufakturliknende forhold. Det var ofte snakk om veving, av både ull og lin. Kong Fredrik 5.s nære rådgiver A. G. Moltke var en av dem som hadde en slik produksjon på sitt gods, hvor han hadde 80 vevere og så mye som 1170 arbeidere involvert i produksjonen i sesongen, en stor operasjon med relativt stor produksjonsmengde¹¹⁵. Det er mange slike eksempler i Danmark. Etter hvert var det særlig i hovedstaden en del bedrifter som ble kategorisert som fabrikker.

I Norge var det mindre av dette. Andreas Bull (1745-96), kanselliråd, skrev en bok om fabrikker i Danmark-Norge, som utkom i trykt utgave i 1786. *Oeconimiske Tanker om Fabrikvæsenet og raae Produkters Forarbeidelse i Landet* var tittelen, og her skrev han om norske fabrikker og manufakturer.

*Intet Land i Proportion har flere raae Produkter end Norge, og intet Land er mindre forsynet med Fabriker. (...) Manufakturer og Spinde-Skoler mangle i Norge endnu meere, end i Danmark, og det var at ønske, at der bleve oprettede saadanne, i det mindste et i hvert Fogderie, og en Spinde-Skole paa hver Ladeplads, hvor Mændene bruge Fiskerie og Seilads, og Konerne alligevel for Tidsfordriv i de lange Vinteraftener ernære sig med at spinde og væve. Disse Manufakturer skulde bestaae i grovt Klæde, Stoffer, Lerreder, Dreiel, Seildug, og saadann Vare, som kunne afsættes i Landet. Mig er ei bekiendt andre af det Slags, uden hvad som fabrikeres i Tugthuusene i Kiøbstederne.*¹¹⁶

Denne vurderingen ikke danner et helt komplett bilde, da vi vet at det fantes noen fabrikker og manufakturer i Norge på denne tiden. Selv nevner Bull tekstilfabrikken Enigheten i Stor-Elvdal i Østerdalen. Denne ble åpnet i 1785, altså var den helt ny på tiden Bull skrev denne teksten¹¹⁷. Dette var en fabrikk som produserte garn, til både veving og strikking på enkle strikkemaskiner, og utstyr spesielt beregnet på å lage tråd til dukmaking, i tillegg til mange

¹¹⁴ Dyrvik (1979), s. 87

¹¹⁵ Bro-Jørgensen (1943), s. 30

¹¹⁶ Bull (1786), s. 76 og 77-78. Opptrykk Trondheim 1975.

¹¹⁷ Fabrikkskolen var da nyåpnet. Bull (1786) s. 80

andre typer tekstiler, og faller dermed innenfor typen manufaktur som Bull etterlyser. Ifølge en fabrikketelling gjort i Kommersekollegiet i 1776 var det noen tekstilfabrikker i Norge utenom manufakturhusene, men akkurat hvor mange er ikke mulig å slå fast, da tellingen sannsynligvis er ufullstendig, blant annet fordi den bare baserer seg på fabrikker i bystiftene. Men hvis vi likevel skal ta utgangspunkt i tellingen for å få en pekepinn på hvor mange det minst har vært, så nevner tellingen i hvert fall en annen ullfabrikk i Christiania og en lerret- og kattuntøyfabrikk i Bergen, i tillegg til tukt- og manufakturhusene i begge byer¹¹⁸.

Presten Hans Strøm (1726-1797) skrev både topografisk og beskrivende litteratur om de forskjellige delene av Norge, og bidro også til tidsskriftet *Samleren, et Ugeskrift*, hvor han skrev om næring og industri i landet. I det andre bindet i første utgave av *Samleren* i 1788 skrev han om hvordan andre topografiske forfattere hadde presentert det som at det ikke var noe industri i Norge, men at dette var feil. Det var en stor industri i Norge, blant annet papirfabrikker, tobakksspinnerier, oljemøller og en rekke forskjellige tekstilprodusenter bare i Akershus stift. Hos manufakturhuset i Kristiania ble det blant annet spunnet og vevet lin og ull til både grovere og finere klær. Blant de mer suksessrike produktene var det visstnok også klær som ble solgt til rike kjøpmenn i København for en dyrere penge. Han skrev også om bomullsspinnerier i stiftet, og mente at et som lå på Kongsberg hadde hatt opptil 500 arbeidere. Han skrev også om andre bomullsspinnerier i Drammen, og et som nylig var blitt anlagt i Kristiania. Han trakk også fram Enighetens-fabrikken som ‘en af de berømmeligste her landet’.¹¹⁹

Anna Tranberg har skrevet om bondeindustri¹²⁰ og om produksjon på Toten i form av hus- eller hjemmeindustri hvor veving av stoffer var en stor og viktig del av lokalproduksjonen, og noe som sysselsatte hele familier i perioder. Hun definerer husindustri som en masseproduksjon av varer i husholdningen, beregnet til et eksternt marked. Det var snakk om enkle prosesser, hvor gjerne hele familien deltok, men kvinnene hadde spesialkompetanse og gjerne tok seg av selve vevingen. Det var snakk om produkter av ull og lin, produsert lokalt og kanskje med noe suppleringsmateriale. Utover på 1770-tallet var det innslag av innkjøpt bomull. Utover på 1800-tallet utviklet det seg mer i retning av et forleggersystem,

¹¹⁸ Hutchison (2003), s. 23-25

¹¹⁹ Strøm (1788) *Fabriker i Aggershuus-Stift af Professor Strøm*. I *Ugeskriftet Samleren*, tekst nr 35. Første årgang, annet bind. Trykt i København hos Boghandler Lønstrups forlag, hos F.W. Thiele. Universitetsbiblioteket i Bergen, avdeling for specialsamlinger.

¹²⁰ Tranberg (1996) *Norsk bondeøkonomi*

men på 1700-tallet var det i hovedsak snakk om mindre produsenter som kjøpte inn nødvendig materiale og solgte produktene sine selv på lokale markeder.¹²¹ Også Maria Halle har skrevet om tekstilproduksjon på bygdene i sin masteroppgave fra 2009. Denne handler om topografiske forfattere og deres observasjon av lokale skikker rundt om i landet. Det handler mest om hjemmeproduksjon, selv om en del av det var markedsrettet. Det blir igjen beskrevet at kvinner vevet, og hele familien deltok på forskjellig vis i produksjonen. Mest sannsynlig var det snakk om blanding av naturalhusholdning og markedsrettet økonomi for mange av disse familiene.¹²²

Fabrikker i Danmark-Norge var altså enkle bedrifter, som likevel kunne være av en viss størrelse og produsere gode mengder tekstil. Nå skal vi se nærmere på et eksempel på en norsk tekstilfabrikk, fabrikkskolen Enigheten.

3.2.1 Enigheten

Fabrikken Enigheten ble drevet interessentskapet *Det Aamodt Patriotiske Selskab* og var et statsstøttet foretak som hadde som formål å bedre den økonomiske tilstanden i området. Den skulle også fungere som opplæringsinstitusjon for bøndene, slik at sysselsetting og produksjon kunne øke, tråd med økonomisk og industrirettet politikk som staten førte.

Ragnhild Hutchison har skrevet hovedfagsoppgave om denne, og kaller den en ‘fabrikkskole’, fordi den, som lignende institusjoner i riket, hadde en kombinert praktisk og teoretisk form. Skolen var imidlertid den eneste av sitt slag i Norge¹²³. Det var vanlig å sende arbeidere utenlands for å hente kunnskap om produksjonsteknikker, og dette skjedde også her, selv om det bare var to ungdommer som ble sent ut¹²⁴. Det var også et uttrykt mål for selskapet som startet fabrikk å begrense sløseri og begrense forbruket av utenlandske varer i området. Fabrikkskolen skulle lære bort bomullsspinnings og forskjellige andre måter å behandle bomullsgarn på, forskjellige spinnemåter til forskjellige prosesser med bomull, ull og lin, linhekling og annet. Fabrikkens opprettelse skulle også være en måte å bøte på fattigdom, som skulle lære opp elever slik at de fikk et yrke det var mulig å livnære seg av, som de igjen kunne spre videre. Det var visjoner om at Enigheten skulle bli et tekstilsenter i

¹²¹ Tranberg (2007) *Husindustri i totenbygdene*, s. 183-187 i *Heimen* nr. 3, 2007

¹²² Halle, Maria (2009) *Her er Qvindfolkene meget drivtuge*. Masteroppgave, Universitetet i Oslo. S.

¹²³ Hutchison (2003), s. 51

¹²⁴ Hutchison (2003), s. 6-7

Norge¹²⁵, men dette ble aldri realisert som planlagt. Fabrikken holdt produksjonen gående i noen år, men ble rammet av uflaks blant annet i form av flomskader, og økonomiske problemer, og interessentskapet ble oppløst i 1797.¹²⁶

3.3 Tekstilproduksjon i andre deler av riket

Det var ikke bare i Danmark og Norge det var tekstilfabrikker. Både hertugdømmene og Island, som hadde godt med råmateriale i form av ull, gjorde forsøk på tekstilfabrikker. Hrefna Róbertsdóttir har skrevet om de første ullvevefabrikkene drevet av et interessentskap og først startet opp i 1751. Interessentskapet fikk navnet *Det Priviligerte Islandske Interessentskab*, og skulle stå for en lang rekke forskjellig næringsutvikling på Island, for å utvikle området økonomisk. Det endte med at det bare ble satset på ullvareproduksjon og svovelutvinning.

På Island hadde man stort sett drevet med tradisjonelle former for ullbehandling, og interessentskapet skulle også ha en funksjon som opplærer av nye teknikker, blant annet i forbindelse med kjemning eller karding av ull, spinning og veving. Utenlandske mestere ble hentet til fabrikkene, og tanken var islendingene som i kortere eller lengre perioder arbeidet på fabrikken skulle ta med seg kunnskapen ut i bygdene. Etter hvert ble det opprettet flere *husfabrikker* rundt omkring på Island. Disse skilte seg fra hjemmeproduksjon ved at de hadde et høyere nivå profesjonalisering og gjerne ansatte profesjonelle vevere. I likhet med fabrikker som Enigheten skulle foretakene ha en opplærende rolle, og føre med seg økt sysselsetting, som ville være et viktig virkemiddel i å bøte på løsgjengeri, i tillegg til økt produksjon. Dette kan sammenlignes med arbeids- og tukthus i Danmark og Norge, men også mer profesjonaliserte fabrikker, som landfabrikker i Danmark¹²⁷.

3.4 Tekstilproduksjonens omfang

Hvordan artet tekstilproduksjonen i Danmark-Norge på 1700-tallet seg? Hvor avansert var teknikkene som ble brukt?

¹²⁵ Hutchison (2003), s. 51-55

¹²⁶ Hutchison (2003), s. 82-83

¹²⁷ Róbertsdóttir, Hrefna (2000) *Manufaktur og reformpolitikk*. Scandia: Tidskrift för historisk forskning. S. 219-239. Sidetallene er hentet fra det totale sidetallet i tidsskriftet.

Ull, lin og bomull, samt noe silke, var de viktigste tekstilene som ble fremstilt og behandlet i Danmark-Norge. Det var særlig mye lin-produksjon i Danmark, men også noe i Norge. I mange områder i Norge var det også mye sauehold og god tilgang på ull. Silke og silkegarn ble importert fra Kina, og trykket, farget og skåret til på fabrikker i Danmark-Norge. I noen tilfeller var det også egen produksjon av silke i Danmark-Norge.

I Danmark-Norge var ikke behandlingen av ull og lin like god som andre steder i Europa, og produktene var stort sett ikke av særlig god kvalitet. Mangel på kunnskap om de beste måtene å fremstille og behandle tekstil på var et problem, selv om tidsskrifter og pamfletter kunne forsøke å spre slik kunnskap, og blant andre Det Danske Landhuusselskab hadde konkurranser over de beste tekstene om tekstilfremstilling som en måte å spre kunnskap på. Men dette nådde ikke alltid ut til de som kunne trenge kunnskapen, og det var en mangel på ny teknologi og kunnskap om de mer effektive og kvalitetsbevisste måtene å behandle tekstilene, samt utdaterte og gamle redskaper.¹²⁸ Produktene herfra var kjent for å ha lavere kvalitet, og dette var et problem da staten gjerne ville dekke innenlandsmarkedet for tekstil, og også eksportere.

En av grunnene til at den norsk-danske produksjonen var sett på som dårlig, var at ullen herfra ofte var av dårlig kvalitet, noe som skyldtes sauerasene som ble holdt og at forbehandlingen av ullen var dårlig. Ofte ble ull med dårlig kvalitet blandet sammen med ull av bedre kvalitet, noe som gjorde situasjonen verre. Lite kunnskap om nødvendig kjemming og karding av ullen var også en faktor¹²⁹. En telling fra Kommersekollegiet viser at det var stor etterspørsel etter garn på 1780-tallet. Omtrent fem ganger så mye importert garn som innenlands produsert garn ble brukt i denne perioden¹³⁰. Mye av garnet kom fra England, som hadde saueraser og teknikker som ga bedre resultater¹³¹.

Som nevnt foregikk mye av tekstilproduksjonen på gårder og i hjemmene til folk. Både ull og lin trengte en form for kjemming, før det enten ble vevet eller strikket. Jeg har brukt Bro-Jørgensen (1943) mye, men han hevder at på landsbygda ble ull ikke kjemmet i det hele tatt, men heller ‘kartnet’ som var en prosess som tovet ullen sammen. Han hevder også at kjemming av ull, for å rette ut fibre og få til å ligge parallellt, er prosessen for å fremstille

¹²⁸ Hutchison (2003), s. 34

¹²⁹ Bro-Jørgensen (1943) s. 24-27

¹³⁰ Hutchison (2003), s. 19-22

¹³¹ Gjerstad, Leif (2015): *Worsted wool was once Norway's ersatz silk*. Hentet 10.03.18 fra <http://sciencenordic.com/worsted-wool-was-once-norway%E2%80%99s-ersatz-silk>

kamgarn, og at dette ikke var kjent eller brukt i Danmark-Norge på 1700-tallet, utenom hos manufakturer med fagarbeidere som hadde gått på skoler for å lære dette.¹³² Dette er det jeg ville kalt karding i dag, og jeg vet blant annet at Kommersekollegiet behandlet saker om en kardemaker.¹³³ Anna Tranberg refererer også til kardemaking på Toten i siste halvdel av 1700-tallet.¹³⁴

Videre ble materialene spunnet, blant bøndene ofte på små rokker som spant tråden for hardt sammen. Bedre egnede rokker fant man for eksempel på tukthusene, som enkelte steder var egne straffeanstalter, 'spinnhus'. Det meste av tekstilproduksjonen var i form av veving, selv om også noen drev med trikotasje. Vevene rundt om i riket, spesielt de som ikke var i de større fabrikkene eller manufakturhusene, var gjerne av svært varierende kvalitet. For å få et godt produkt var det viktig med etterbehandling, i form av valking og stamping. Dette tovet stoffet sammen og fjernet urenheter, og gjordes på egne møller eller kornmøller.¹³⁵

På fabrikken Enigheten fant man et godt eksempel på en norsk-dansk tekstilfabrikk. Her produserte man varer i bomull og ull, i tillegg til silkebehandling og noen forsøk på lin. Det var både dyre og fine tekstiler som damask og silkesjal, og mer rimelige ullprodukter¹³⁶. Av utstyr var det blitt kjøpt inn mye redskaper, to strikkemaskiner, en tvinnemølle som tvinnet flere tråder sammen for å lage et sterkere garn, fire vever og diverse tilbehør. Det var også trådrokker og skottrokker, som skilte seg fra øvrige ved å ha et stort hånddrevet hjul og være spesielt egnet til bomull og dukmakerspinn. Dette var en vanlig type i dansk-norske manufakturer og tukthus. Det fantes også redskaper til valking og redskaper til bruk i overskjæring, altså klipping av stoffet. Farging av tekstil var en annen viktig del av virksomheten ved Enigheten, og det ble importert kjemisk farge fra utlandet. Det var også klespresser og stempler til bruk i trykking av tekstil. De brukte antakeligvis en trykketeknikk som heter *calico*, som var utbredt på 1700-tallet¹³⁷. Selv om mesteparten av produksjonen til Enigheten foregikk i fabrikk bygningene, ble også noe tatt med hjem til de (sannsynligvis) rundt 40 arbeiderne, ifølge bevarte kontantregnskaper. Som et forlagssystem tok de altså med seg råvarer og kom tilbake med behandlede produkter¹³⁸.

¹³² Bro-Jørgensen (1943), s. 25-26

¹³³ Sak 30 i 1775 og sak 34 i 1776 handler om kardemakere.

¹³⁴ Tranberg (2007), s. 194

¹³⁵ Bro-Jørgensen (1943), s. 26-28

¹³⁶ Hutchison (2003), s. 76-80

¹³⁷ Hutchison (2003) s. 59-63

¹³⁸ Hutchison (2003), s. 65

Silkeproduksjon var en egenartet form for tekstilproduksjon. Silke har vært importert til Norden som ferdig produkt i hvert fall siden vikingtiden,¹³⁹ men det har også blitt spunnet og vevet silke av ferdig importerte silketråd. Bro-Jørgensen skriver om silkemanufacturene i København, at de slet med å finne dyktig arbeidskraft, da silkeproduksjonen var vanskeligere å få til enn annen tekstilproduksjon. Med unntak av noen få fagutdannede arbeidere som var hentet inn fra utlandet, var de nødt til å lære opp sine arbeidere fra grunnen. Den største silkemanufacturen på midten av 1700-tallet var to brødre ved navn Maillot, som Bro-Jørgensen beskriver som entreprenører og ikke fabrikkører. De var mer opptatt av det forretningsmessige ved driften og manglet selv en del kunnskap.¹⁴⁰ I sakene fra Kommersekollegiet er det mange saker både om import av silke og om produsering. I en av Kommersekollegiets saker fra 1776 blir Nils Reiersen beskrevet som den største silkefabrikør i København, og flere andre fabrikker nevnes, men ikke brødrene Maillot. I Norge produserte blant annet fabrikk Enigheten silkeprodukter.¹⁴¹

3.5 Kunder og marked for tekstilvarene

Mye av Danmarks behov for tekstiler ble dekket av hjemmeproduksjon, og på landsbygda ble en mye større del av behovet dekket enn i andre land som Tyskland. Kvaliteten var ikke alltid den beste, og det meste som ble produsert ble solgt i lokalområdet. Av de dårligste varene var det en del som ble solgt til Norge. Markedet i Danmark var altså delvis dekket av hjemmeproduksjon, noe som ikke la noe godt grunnlag for mer organisert fabrikk- og manufakturproduksjon, som med tiden kunne eksporteres, slik staten ønsket¹⁴². Kundene til de hjemmeproduerte varene var stort sett andre bønder, samt de som bodde i byene og i mindre grad kunne fremstille sine egne varer. Det var imidlertid noen typer mer spesialiserte varer som fant utenlandske markeder, som kniplinger, og strømper fra Jylland¹⁴³.

På det norske eksempelet Enigheten var det tenkt at en stor del av markedet skulle være arbeiderne og deres familier, i tillegg til bønder i området, og noe salg på omkringliggende markeder. Dette inkluderte en kjøpmann på Røros, samt at det trolig ble solgt noe klær til

¹³⁹ Krag, Anne Hedeager (2013) *Silkens vej til Norden*. Lastet ned fra videnskab.dk 11.05.2018.
<https://videnskab.dk/kultur-samfund/silkens-vej-til-norden>

¹⁴⁰ Bro-Jørgensen (1943), s. 89

¹⁴¹ Hutchison (2003), s. 60, 76. Det kommer ikke klart fram hvilket omfang det var på silkeproduksjonen på Enigheten.

¹⁴² Bro-Jørgensen (1943), s. 11

¹⁴³ Bro-Jørgensen (1943), s. 20

Sverige¹⁴⁴. Det ble foreslått at klærne som ble lagt på Enigheten skulle lage klær etter et universelt design, som skulle passe alle og ikke gå av moten, selv om forslaget trolig ikke ble realisert.¹⁴⁵ Også de islandske fabrikkene slet med å få omsatt sine varer. De ble betegnet som av dårlig kvalitet, og innbyggerne på Island foretrakk stort sett å lage sine varer selv, eller importerte varer fra andre europeiske land.¹⁴⁶

Av andre fabrikk- og manufakturproduksjoner var det vanlig at statens eget Generalmagasin, drevet av Kommersekollegiet, kjøpte opp en del varer, som de solgte til kjøpmenn som kunne finne markeder for varene, gjerne på kreditt. Antakeligvis var disse markedene stort sett innenlands, og i perioder slet kjøpmennene med å omsette varene, som ofte gjorde at Generalmagasinet ble sittende igjen med varer.¹⁴⁷

3.5.1 Produksjon og etterspørsel

Var det en økning i etterspørsel etter tekstilvarer på 1700-tallet? Det var helt klart en økning i fabrikk- og manufakturliknende tekstilproduksjon, men om det også var en økning i etterspørselen, samsvarende med de Vries' teori, er vanskeligere å isolert sett svare på. Fabrik- og manufakturproduksjonens andel av den produserte tekstilen i Danmark-Norge var lav på starten av 1700-tallet, men økte gradvis i gjennom århundret, særlig i de siste tiårene. Fra 1774 til 1785 opplevde tekstilnæringen en økning 85 %, eller 330 138 rd¹⁴⁸. I perioden 1736-1774 ble det av Kommersekollegiet brukt nesten 830 000 rd på industriutvikling, hvorav 78 % gikk til tekstilindustrien¹⁴⁹. Det er rimelig å anta at veksten i de påfølgende årene har hatt noe å gjøre med denne satsningen. Det var særlig linproduksjon, bomullspinning, dukmaking og silkefabrikker som økte produksjonen kraftig i perioden 1774-1786. Etterspørselen etter garn må ha vært større enn spinneriene klarte å dekke, da de hadde langt mindre vekst. Forskjellige typer tekstilers popularitet økte og sank, styrt av endringer i moten. Dette gjaldt for eksempel enkelte typer trykte tekstiler, som callicio¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Hutchison (2003), s. 81.

¹⁴⁵ Hutchison (2003), s. 51-55

¹⁴⁶ Robertsdottir (2000) s. 234

¹⁴⁷ Bro-Jørgensen (1943), s. 132-133

¹⁴⁸ Hutchison (2003), s. 19. Uklart hvor hun henter tallene fra. Mest sannsynlig fra Ole Feldbæks *Danmarks økonomiske historie* (1993).

¹⁴⁹ Bro-Jørgensen (1943), s. 115

¹⁵⁰ Hutchison (2003), s. 19-20. Hun skriver callicio, men mener mest sannsynlig calico/ kaliko. Det er et lerretsvevd bomullsstoff som ble populært og mye fremstilt i Europa på 1700-tallet. Det kunne gjerne være farget eller påtrykt mønstre. Fladby, Imsen, Winge (red.) (1996) s. 148

Det var en gjennomgående økning på 1700-tallet i hva Danmark-Norges innbyggere hadde tilgang på av varer. Blant overklassen hadde det alltid vært god tilgang på luksuriøse produkter, men andre grupper kunne også i større grad være en del av et slikt marked. Mange bønder opplevde en økning i inntekt og i levestandard i løpet av 1700-tallet, og hadde med det mulighet til å kjøpe både mer og flere typer varer. Blant annet steg gjennomsnittsformuen blant norske fiskebondefamilier, særlig etter 1750, og man finner da langt flere forbruksvarer blant skiftene. Noen steder hadde bøndene tilgang til langt flere typer tekstiler enn de hadde hatt før, som bomull- og silkevarer.¹⁵¹ Og når inntekten og innboet steg, må det også ha vært en økning i etterspørselen etter slike varer.

3.6 Kommersekollegiets forestillinger

Var det en økning i etterspørsel etter tekstilvarer på 1700-tallet? Det var helt klart en økning i fabrikk- og manufakturliknende tekstilproduksjon, men om det også var en økning i etterspørselen, samsvarende med de Vries' teori, er vanskeligere å isolert sett svare på.

Fabrikk- og manufakturproduksjonens andel av den produserte teksten i Danmark-Norge var lav på starten av 1700-tallet, men økte gradvis i gjennom århundret, særlig i de siste tiårene. Fra 1774 til 1785 opplevde tekstilnæringen en økning 85 %, eller 330 138 rd¹⁵². I perioden 1736-1774 ble det av Kommersekollegiet brukt nesten 830 000 rd på industriutvikling, hvorav 78 % gikk til tekstilindustrien¹⁵³. Det er rimelig å anta at veksten i de påfølgende årene har hatt noe å gjøre med denne satsningen. Det var særlig linproduksjon, bomullspinning, dukmaking og silkefabrikker som økte produksjonen kraftig i perioden 1774-1786.

Etterspørselen etter garn må ha vært større enn spinneriene klarte å dekke, da de hadde langt mindre vekst. Forskjellige typer tekstilers popularitet økte og sank, styrt av endringer i moten. Dette gjaldt for eksempel enkelte typer trykte tekstiler, som callicio¹⁵⁴.

Det var en gjennomgående økning på 1700-tallet i hva Danmark-Norges innbyggere hadde tilgang på av varer. Blant overklassen hadde det alltid vært god tilgang på luksuriøse produkter, men andre grupper kunne også i større grad være en del av et slikt marked. Mange

¹⁵¹ Sogner (1996), s. 136

¹⁵² Hutchison (2003), s. 19. Uklart hvor hun henter tallene fra. Mest sannsynlig fra Ole Feldebæks *Danmarks økonomiske historie* (1993).

¹⁵³ Bro-Jørgensen (1943), s. 115

¹⁵⁴ Hutchison (2003), s. 19-20. Hun skriver callicio, men mener mest sannsynlig calico/ kaliko. Det er et lerretsvevd bomullsstoff som ble populært og mye fremstilt i Europa på 1700-tallet. Det kunne gjerne være farget eller påtrykt mønstre. Fladby, Imsen, Winge (red.) (1996) s. 148

bønder opplevde en økning i inntekt og i levestandard i løpet av 1700-tallet, og hadde med det mulighet til å kjøpe både mer og flere typer varer. Blant annet steg gjennomsnittsformuen blant norske fiskebondefamilier, særlig etter 1750, og man finner da langt flere forbruksvarer blant skiftene. Noen steder hadde bøndene tilgang til langt flere typer tekstiler enn de hadde hatt før, som bomull- og silkevarer.¹⁵⁵ Og når inntekten og innboet steg, må det også ha vært en økning i etterspørselen etter slike varer.

3.6.1 En lin- og silkeflorfabrikk

Denne saken fra 1776 handler om en entreprenør fra København. Han søker om å anlegge en lin- og silkeflorfabrikk, også i København. Han har gode argumenter for hvorfor han vil gjøre dette, som vi skal se.

I saken blir entreprenøren, Joseph Meyer, introdusert som av ‘den Jødiske Nation’, og det at han er jødisk blir gjort et poeng av senere i søknaden. Han har reist rundt omkring, og skaffet seg kunnskap om lin- og silkeflor til et fabrikkanlegg i København, og håper at dette kan være til nytte for landet, da det allerede er mye slikt stoff som blir innført til alle kvinners (‘Fruentimmeres’) bruk, som kledning og pynt. Eksisterende kles- og pyntevarer på markedet mener han er av dårlig kvalitet. Han virker også oppsatt på at han kan lage slikt tekstil for like god kvalitet (‘Bonitet’) enn de utenlandske varene, til lik eller lavere pris. For dette har tidligere Kollegiet forlangt kausjon på at fabrikkens virkelig blir anlagt, siden de har mener de har dårlige erfaringer med jøder som tidligere har søkt om privilegium for å ha et påskudd til å drive med ulovlig virksomhet. Men entreprenøren mener da at han umulig kan stille slik kausjon, siden utfallet på fabrikkens er usikkert, men at et mislykket resultat ville skade han selv verst, og at han som ‘Judfødt’ umulig kunne ha uærlige hensikter. Derimot trenger han privilegium for å hente arbeidere fra England, som ikke vil komme uten den slags forsikringer om seriøsitet. Entreprenøren foreslår at de skal sette en tidsfrist for når han må ha fått i stand fabrikkens, for ikke å miste privilegiet.

Kollegiet mener at dette er nok forsikringer til at entreprenøren bør få privilegium på en lin- og silkeflorfabrikk, med tollfrihet på fabrikkredskaper og råvarer, såfremt han virkelig har anlagt fabrikkens og satt den i drift innen en måned.

¹⁵⁵ Sogner (1996), s. 136

I denne saken finner vi henvisninger til innhenting av utenlands arbeidskraft, samt at entreprenøren har vært utenlands for å lære om fabrikkvirksomhet. Å hente inn arbeidskraft og mennesker med kunnskap om fabrikk- og manufakturvirksomhet var noe den dansk-norske staten gjorde ganske mye av, i et forsøk på å gjøre bedriftene konkurransedyktige for både et innenlandsk og utenlandsk marked.

Det kommer tydelig fram i saken at entreprenøren Meyer har et bevisst forhold til hva som finnes av slike tekstiler på det dansk-norske, eller hvert fall københavnske, marked allerede, og at han mener han kan komme med et konkurransedyktig produkt. Det skal både være av like god kvalitet og til en rimeligere pris. Han har også en kundegruppe i sikte, og mener at alle kvinner skal kunne bruke produktet til litt forskjellige ting – kledning og pynt. Han har dermed et bredt kundesegment i tankene, men mest sannsynlig må det ha vært nokså kostbare produkter. Det må dermed være reservert en overklasse, men han vil altså selge til alle kvinner i den overklassen.

3.6.2 En Manchester- og tøyfabrikk

Den andre saken jeg skal se på er en sak om en Manchester- og tøyfabrikk fra 1776.¹⁵⁶ Ifølge Norsk historisk leksikon er Manchester ‘*tykk bomullsfløyel som oppr. ble fremstilt i den eng. byen M*’.¹⁵⁷ I saken henvises det til en søknad fra året før,¹⁵⁸ om opprettelse av en slik fabrikk. Da ble det argumentert fra entreprenøren, franskmannen Arnold Piccardi, at han har en far som blant annet har vært strømpevever, og at han selv har vært ‘Commissionair’,¹⁵⁹ selv om det ikke knyttes til noen spesiell bedrift eller fabrikk; at denne typen tekstil er populær, men ikke blir mye bearbeidet på innenlands fabrikker, og at han derfor vil opprette en fabrikk. I denne tidligere behandlingen har Kommersekollegiet svart at de vil innstille om kongelig privilegium så snart entreprenøren har gjort de nødvendige ‘innretninger’ for å få på plass et fabrikanlegg. Han har nå anlagt en fabrikk med 12 stoler (vevstoler), hvor det på noen allerede veves Manchester. Han har også skaffet betydelige mengder fint bomullsgarn, så det ikke vil være nødvendig å importere det.

¹⁵⁶ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 56 av 1776. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

¹⁵⁷ Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s. 220

¹⁵⁸ Det finnes ikke spor etter denne i protokollen fra 1775, og heller ikke i indeksen til 1774.

¹⁵⁹ Det er rimelig å anta at dette er omtrent det samme som en moderne ‘kommisjonær’, en person som har fullmakt til å utføre noe på vegne av noen, fortrinnsvis en bedrift. Kommisjonær. I Bokmålsordboka, Språkrådet. Hentet 17.11.16 fra: <http://ordbok.uib.no/KOMMISJON%C3%86R>

Kommersekollegiet mener videre at både Manchester- *Felbel*, og – *plysser*, to forskjellige typer stoff som han skal produsere, er svært populære blant folket. Felbel er et tysk ord for et mønstret fløyelsstoff,¹⁶⁰ men det er for meg uklart om det menes dette eller *felpel*, et langhåret fløyelsstoff som blant annet kunne brukes som pelsverksimitasjon og i flosshatter.¹⁶¹ Plysser betyr mest sannsynlig plysj, som også er et fløyelsstoff med lang lo.¹⁶²

Disse stoffene har blitt smuglet inn i landet i store mengder, ifølge Kollegiet, og dette sammen med det faktum at entreprenøren ikke ber om noe forskudd, gjør at det er riktig å godkjenne privilegiet til entreprenøren med vilkår. Disse er at han må skaffe borgerskap i København, at han må ansette en tøy makermester, og at han ikke kan selge alen av stoffet uten at det er ordentlig dokumentert med forskjellige stempel fra Magasinet, hverken til kremmere i byen eller til andre deler av riket.

I denne saken er det også en bevissthet rundt at det er et marked for produktet, da det allerede er mye brukt og smuglet inn i landet. Etterspørselen er der altså, men om denne har vært økende i det siste kommer ikke fram. Det er heller ikke noen henvisning til en bestemt kundegruppe som produksjonen kan sikte seg inn på.

3.6.3 En silkedoblererfabrikk

I denne saken er det en etablert silkedoblererfabrikk i København, som eies og drives av en jødisk mann ved navn Emmanuel Bendix, som er i interessentskap med svogeren Berend Hershel Levi. Å doublere eller dublere silke er å legge eller tvinne sammen flere tråder.¹⁶³ Det var dermed til å lage tykkere tråder eller fibre. På grunn av noen lover som gjelder for jøder i riket, har de noen økonomiske forpliktelser som de gjerne skulle vært fritatt fra, og det er det saken handler om. Men det er også noen nyttige opplysninger om silkefabrikken i dokumentet. Bendix og Levi vil utvide fabrikken sin, men det er egne reskripter som sier at de som jødiske innbyggere må kjøpe seg eller bygge seg hus, og at de må betale inn en årlig avgift. Dette er for å binde dem til bostedet og borgerskapsplikter, under trussel om å miste formuen om de oppfører seg dårlig. Det er en tydelig dyp mistro mot jødiske borgere som kommer fram i saken, men om Bendix og Levi vil avlegge en ed i synagogen sin om at de

¹⁶⁰ *Felbel* (2010) Fra Wikipedia. Hentet 16.11.16 fra: <https://de.wikipedia.org/wiki/Felbel>

¹⁶¹ Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s.86

¹⁶² Fladby, Imsen, Winge (red) (1996), s.255.

¹⁶³ Wilhelmssen, Leif J. (1954) *Norsk tekstilordbok*

skal investere tilsvarende midler i fabrikkene, kan de få lov til det. Magistraten har gått inn og snakket på entreprenørenes vegne, blant annet fordi Bendix er gift og bor i København.

Det nevnes at en av grunnene til at Kommersekollegiet burde satse på denne fabrikkene er for å oppmuntre andre slike fabrikker, spesielt de som er startet med entreprenørens egen formue, og som driftes på en slik måte at det ikke er noen særlig utgift for Kollegiet, utenom at de har kjøpt inn en del silke. Det sies at denne typen fabrikker har god omsetning, spesielt siden det er snakk om "sy-silke". Dette er sytråd av silke, og var åpenbart et særlig godt produkt.

Denne typen prosess som fabrikkene gjør, og det produktet de selger, har en god omsetning, og det er bare en av mange silkefabrikker i København.

3.7 Oppsummering

Tekstilproduksjonen i Danmark-Norge på 1700-tallet var svært variert, og var organisert på forskjellige måter. Mye av produksjonen fant sted som hjemmeproduksjon, både beregnet for salg og for eget bruk. For svært mange danske og norske bondefamilier var tekstilproduksjon en ekstra og nødvendig syssel som ikke bare sørget for klær til familiens medlemmer, men også for ekstra inntekter. Noen ganger var det i form av å gjøre en liten del av prosessen som skulle til for å lage tekstil, som spinning, mens andre hadde et mer organisert opplegg med en skikkelig vev, samt kanskje innleid arbeidskraft. Ull var den vanligste og mest brukte råvaren i Danmark-Norge, men i løpet av 1700-tallet kom stadig flere typer produkter på banen, som bomullsstoffer. Lin- og silkeproduksjon økte også stort i løpet av den siste delen av århundret. Tekstilvarene ble solgt i lokalområdene, men mange var også med i større handelsnettverk. De store byene hadde større markeder. Bøndene i Danmark produserte mye og sendte til byen, og noe av de forskjellige danske produktene ble også solgt til Norge. Enkelte spesialprodukter ble solgt til utlandet, men mye ble også importert hit. I Norge var det flere tekstilbygder på Østlandet som solgte i større markeder i lokalområdene og over til Sverige. Alle de større byene og mange tettsteder hadde sin tekstilproduksjon, og en del av denne produksjonen var organisert i større fabrikk-lignende enheter. Det var likevel få virkelig suksessfulle fabrikker i Norge. Tekstilindustrien ble satset sterkt på av staten, spesielt for å kunne møte konkurransen med utenlandske varer, som få innbyggere tjente noe på.

Danmark-Norge lå etter en del andre europeiske land når det kommer til tekstilproduksjon. Det manglet ofte kunnskap, både hos fabrikkører og arbeidere. Dermed var de utenlandske

produktene ofte mer populære. Dette så vi blant annet i saken om Reiersen som ville sende en båndvever på reise for å lære seg mer om silkeproduksjon og båndveving, gjerne ved hjelp av maskiner. Kompetansen til å betjene disse var også noe som manglet. Også i saken om silke- og linflorfabrikanten Meyer ble det vurdert som positivt at han hadde kunnskap fra utlandet. Også i den tredje saken, om Manchester-fabrikanten Piccardi, ser vi utenlandsk innflytelse, da entreprenøren er fransk.

Sakene jeg har behandlet i dette kapitlet har alle til felles at det er en problematisk høy import av varene fra utlandet, og at denne konkurransen er nødvendig for de innenlandske produsentene å møte. Vi får i de tre sakene høre at Kommersekollegiet vurderer alle produkttypene som populære, og at det dermed ikke burde være noen problem å få avsetning på varene.

4 Husholdningsvarer

4.1 Innledning

I dette kapittelet skal jeg se på noen husholdningsvarer som ble vanligere i andre halvdel av 1700-tallet. En del av den nye utviklingen var at husene var av bedre kvalitet, og som helhet fikk befolkningen tilgang til flere typer varer til hjemmet, som bidro til et mer komfortabelt liv.

Husholdningen står i sentrum i Jan de Vries' teori. Det er husholdningen som produserende enhet, som til sammen også i større grad etterspør varer gjennom 1700-tallet. Å se på hvilke varer som husholdningen øker sin produksjon av og etterspørsel etter, blir dermed en viktig del av å belyse om teorien kan brukes i norsk eller dansk-norsk sammenheng. Husholdninger på landsbygda kunne ofte produsere forskjellige ting enn husholdninger i byene, og livnærte seg på andre måter. I byene var en god del av husholdningene basert på håndverksvirksomhet, mens på landet dominerte jordbruk, gjerne supplert av diverse andre typer produksjon.

Vi vet at en moderat økning i den materielle rikdommen fant sted i Norge på 1700-tallet, blant annet gjennom skiftematerialer. Blant middels velstående familier ble forskjellige eiendeler vanligere å ha, og disse var gjerne av bedre kvalitet. Eksempler på dette er kakkelovner, overdyner, sølvgjenstander og sleder. Husene var også gjerne av noe bedre kvalitet, og det ble vanligere å investere i utvendige materialer som teglstein, vindusglass og forskjønnelse i form av husmaling. Oppmurte piper fjernet røyk fra ildstedet, som igjen gjorde det mulig å dekorere hjemmet med malte skap, utskjæringer og lignende, som før kunne ha blitt ødelagt av røyk.¹⁶⁴ I tillegg ble det vanligere å ha hjem som besto av mer spesialiserte rom. Ved begynnelsen av 1700-tallet besto mange småhus i lavere kår av ett rom, i løpet av 1700-tallet var det vanligere å ha avgrenset kjøkken og stue. Størrelsen på boarealene økte ikke nødvendigvis, men husene ble mer moderne. I borgerhjem og andre i bedre kår ble det vanligere med en rekke forskjellige typer rom, og antall rom som det var vanlig å holde oppvarmet økte også. Det ble vanligere med flere løse møbler.¹⁶⁵ Økning av tilgangen på for eksempel kinesisk te gjorde at man hadde et behov for nye porselens- og fajansetekanner og annet servise og utstyr. De forskjellige nye varene kunne dermed bidra til å øke hverandres

¹⁶⁴ Sogner (1996), s. 233-234

¹⁶⁵ Eliassen (2006), s. 227

popularitet, og utviklingen kunne henge sammen på tvers av næringer. Dette gjaldt i hovedsak noe mer velstående lag av befolkningen, og det kunne være stor forskjell på hvor i landet man befant seg. Særlig i nord og i karrige områder langs kysten lå utviklingen langt etter sammenlignet med rikere jordbruksbygder på østlandet og i Trøndelag.

4.2 Noen typer husholdningsvarer

I dette kapittelet vil jeg avgrense begrepet "husholdningsvarer" til å gjelde gjenstander som man bruker i hjemmet, som kjøkken- og spiseredskaper, samt dekorative gjenstander, og bestanddeler av selve huset, som teglstein. Da jeg har et eget kapittel om tekstil vil jeg ikke fokusere på tekstiler til hjemmet, som sengeklær og duker. Mat og andre forbruksvarer vil også få sitt eget kapittel. Jeg skal også skrive et eget kapittel om luksusgjenstander, så ting som vil jeg definere som luksuriøse vil ikke få plass her, selv om grensen ikke blir en skarp skillelinje.

I kapittelet vil jeg også i større grad fokusere på noen enkelte typer varer, teglstein og fajanse. Begge er det skrevet litteratur om som argumenterer for at populariteten til produktet økte på andre halvdel av 1700-tallet.

4.2.1 Teglstein

Teglstein er et brent leirprodukt, og teknikken ble mest sannsynlig først tatt i bruk i Kina for flere tusen år siden. I Norge finner man teglverk nevnt i skriftlige kilder i flere byer på 1200-tallet. I løpet av middelalderen holdt produksjonen en nokså lik og enkel karakter, inntil noe mer organisering ble vanlig på 1700-tallet. Det nye var da særlig egne møller til bearbeiding av leiren og oppmurede ovner til brenningen. Produksjonen gikk fra å være håndverksmessig til å bære preg av industri.¹⁶⁶ På slutten av 1700-tallet var teglsteinsnæringen den tredje største fabrikknæringen i Norge, ifølge tellinger fra Kommersekollegiet.¹⁶⁷

I artikkelen *Fra leire til forbruksvare* skriver Ragnhild Hutchison om teglsteinens økende utbredelse i Norge på 1700-tallet. Hun har sett på teglnæringen på Sør-Østlandet, og dens rolle i "forbruksrevolusjonen" og den industriøse revolusjonen etter de Vries' teori. I Kommersekollegiets fabrikkteiling fra 1776 var det registrert 44 teglverk i Norge, med 155

¹⁶⁶ Zakariassen (1980), s. 9-17

¹⁶⁷ Hutchison (2007), s. 210-212

arbeidere til sammen. Næringen fortsatte å vokse i stor grad mot slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet.¹⁶⁸

Flere av teglverkene som var registrert var bondeide og var en del av en gård. På mange gårder var det ikke en stor investering å skulle begynne med teglproduksjon, da det som trengtes av tekniske innretninger stort sett var en mølle. Dette var noe mange gårder enten allerede hadde, i form av eksempelvis kornmøller eller valkemøller til bruk i tekstilproduksjon, eller kunne bygge selv. Ofte ville det være noen i lokalmiljøet med kjennskap til den slags bygging.¹⁶⁹

Markedet til de mindre teglverkene var gjerne lokalområdet, og omsetningen var stort sett god, selv om noen rapporterte om dårlige tider i 1776-tellingen. Dette skyldtes hovedsakelig at det var dyrt med transport av teglsteinen, og at det dermed ikke var likeså stort marked utenfor produsentenes lokalområde. På steder der det var tilgang på transport via vann, var avsetningen noe bedre. Norsk tegl var stort sett billigere enn importert, men det var likevel et nokså dyrt produkt som ikke alle hadde råd til. I kyststrøk var dansk og hollandsk tegl mer tilgjengelig. Den norske teglen hadde gjennomgående en dårligere kvalitet enn den utenlandske, så den konkurrerte ikke i dyrere prissjikt, men holdt derimot en lav pris som stadig flere hadde råd til. Den norske næringen hadde ikke samme behov for beskyttelse mot utenlandsk konkurranse som andre næringer, fordi transportkostnader gjorde det mer lønnsomt å benytte seg av lokale produkter.

De norske produsentene lagde både tak- og murstein, men det var vanlig at de spesialiserte seg på det ene eller det andre. Det fantes også teglprodusenter i større skala, med fabrikk lignende forhold.

Det var en økning i teglsteinsproduksjonen på 1700-tallet, både i form av flere verk og mer produksjon. De større teglverkene hadde en form for masseproduksjon, noe som gjorde at prisen gikk ned og produktet ble tilgjengelig for flere. Regulering av staten var trolig en viktig årsak til veksten i næringen. Teglverk fikk støtte fra styresmaktene, og blant annet ble det bestemt at mer skulle bygges i mur enn i treverk, som fra før av var mer vanlig. Utbygging av militære forsvarsverk rundt om i landet, samt smått voksende byer bidro til økt etterspørsel.

¹⁶⁸ Hutchison (2007) *Fra leire til forbruksvare. I Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*. Nr. 3 2007, s. 209-212

¹⁶⁹ Hutchison (2007), s. 215-216

Det var også en økt kjøpekraft i befolkningen, som gjorde at flere kunne følge endringer i byggeskikk og nye idealer i samtiden.¹⁷⁰

4.2.2 Fajanse

Et annet type husholdningsprodukt som man kan se på om man vil følge utviklingen av husholdningen, er fajanse. Fajanse var et annet husholdningsprodukt som ble vanligere utover 1700-tallet, ettersom den generelle velstanden i befolkningen økte. Fajanse er et keramisk produkt som er brent ved høy temperatur og er dekket av tinnglasur. For å få et godt resultat, og særlig hvis man brukte forskjellige farger, måtte man brenne materialet flere ganger. Fajanse hadde sin utbredelse i Europa på 1600-tallet og særlig på 1700-tallet. Begrepet *porselen* ble av og til brukt om fajansevarer på 1700-tallet, særlig de av bedre kvalitet, men i dansk-norsk sammenheng var det da fajanse som var ment, med mindre det var snakk om svært dyre importerte varer. Porselen ble utover på 1700-tallet også fremstilt i Europa, men det var svært dyrt og dermed et annet marked enn fajansen. De norske fabrikkene klarte heller ikke å fremstille dette. Tysk fajanse var populært over hele Europa fra omtrent 1710-1770. Etter dette kom det flere andre steintøyprodukter på markedet, hovedsakelig fra England, som til slutt utkonkurrerte fajansen.¹⁷¹

Den første fajansefabrikken i Norden var *Store Kongensgade*fabrikken i København, startet av en holsteiner på 1720-tallet. Fabrikken hadde en stund monopol på fremstillingen av fajanse, eller *porcelain*, som det (ukorrekt) kaltes. Privilegium på en annen fabrikk på Kastrup ble gitt i 1755, og en kongelig ‘porselensfabrikk’ ble opprettet i 1774. Man fant også fabrikker i Slesvig og i hertugdømmene. I Norge hang utviklingen noe etter. Det var en generell bruk av mer tradisjonelle, håndverkspregede teknikker. Flere planlagte mer industripregede håndverksbedrifter ble aldri realisert, og de som gjorde det benyttet seg stort sett av tyske fagarbeidere.¹⁷² Etter 1750 ble det funnet en ny type leire i Numedal, som var av god kvalitet og egnet både til kritt Piper og stentøy. I de neste tiårene var det stor interesse for å starte forskjellige keramikk- og fajanseproduksjoner. En av disse første, som også ble svært suksessrik, var Herrebøe-fabrikken ved Halden, startet av Peter Hoffnagel. Den kom ordentlig i drift i 1759, og lagde svært gode produkter. Utover på 1770-tallet slet imidlertid Herrebøe-fabrikken med å få omsetning på sine varer, da det i en periode ble importert svært mye fra

¹⁷⁰ Hutchison (2007), s. 214-220

¹⁷¹ Sjøvold, Aase Bay (1998) *Hans Nicolai Bruuns Fajansefabrikk. I Drammen 1760-1780*, s. 9-10

¹⁷² Sjøvold (1998), s. 16-17

England.¹⁷³ Fajanse var en svært etterspurt vare i store deler av Europa, og Danmark-Norge måtte importere det meste av slike varer. Flere fikk da ideer om at man måtte produsere mer keramikk- og fajansevarer innenlands, til tross for vekslende suksess for de som hadde satset.¹⁷⁴ En av de som likevel ønsket å etablere seg med fajansefabrikk var Hans Nicolai Bruun, som vi skal høre mer om senere.

Felles for de forskjellige keramikk-, stentøy- og fajanseproduksjonene var at de stort sett brukte norsk leire og norsk, billig brensel. Pottemakere skilte seg fra fajansefabrikører ved at de i større grad var håndverkere og ofte produserte i mindre skala. Fabrikkproduksjonen var ikke mekanisert, men hadde gjerne delt opp fremstillingsprosessen i flere ledd, med spesialiserte arbeidere. Fajansefabrikkene lagde stort sett kolleksjoner med standardiserte varegrupper, og det var viktig at de var konkurransedyktige på pris. I perioder klarte disse fabrikkene seg bra og hadde populære produkter. De norske fabrikkene solgte varene sine gjennom kjøpmenn eller kommisjoner som averterte for varene sine.¹⁷⁵ Imidlertid slet flere av de norske fabrikkene med omsetningen av fajansene sine, som følge av konkurranse både fra importerte varer og fra de københavnske og slesvigske varer.

4.3 Husholdningsvarer i Kommersekollegiets forestillinger

I kapittel 2 gikk jeg gjennom alle sakene i Kommersekollegiets protokoll fra årene 1773-1776. En del av sakene kan falle inn under kategorien husholdningsprodukter.

Det er ikke like mange saker som kan knyttes til husholdningsforbruk som det er tekstil og klær, men det er likevel ganske mange saker. En del av sakene hører ikke klart til under denne kategorien, fremfor tekstil eller næring og nytelse. Dette gjelder for eksempel såpe, som jeg har satt som et næringsprodukt, mens lim, stivelse og pudder faller inn under husholdning. Her har jeg satt skillet mellom det som brukes på kroppen og det som ikke gjør det, da jeg syns såpe blir mer som et næring- og nytelsesprodukt enn et husholdningsprodukt. Jeg har også forsøkt å skille mellom det som skal brukes til videre industri, og det som kan brukes til å enten bygge hus med eller være en del av et interiør, selv om det også kan benyttes andre

¹⁷³ Sjøvold (1998), s. 18-21

¹⁷⁴ Sjøvold (1998), s. 26

¹⁷⁵ Sjøvold (1998), s. 27-28

steder enn i hjemmet. Eksempler på det siste blir en høvel- og skjæreknivfabrikk, papirfabrikk og spikerfabrikk.

Det er åtte saker om porselen- og fajansefabrikker, en om et porselenstrykkeri og en om noen handelsfordeler til en pottemaker. Blant porselen- og fajansesakene er det tre som handler om det samme foretaket, startet av en viss Møller. Det er deretter en sak om en norsk fabrikk, på Bragernes i Drammen, en som har et eget navn, Castensov fajansefabrikk, en porselensfabrikk i København og en i Kastrup.

Videre er det en stivelsesfabrikk, en stivelse- og pudderfabrikk, en limfabrikk, en pipefabrikk og nevnte høvel- og skjæreknivfabrikk, en papirfabrikk som søker om å få samle inn kluter og lin til produksjonen, en spikerfabrikk og en pipefabrikk som søker om å starte opp.

Det er ingen saker om teglverk. Det kan være fordi teglverk var en såpass vanlig liten håndverksbedrift at det ikke ble regulert av staten på samme måte – tross alt drev svært mange norske og danske gårder små teglbrennerier i tillegg til gårdsdriften.

4.3.1 Fajansefabrikken ved Bragernes

For å belyse hva slags marked og kunder det var for slike varer, skal jeg altså se på forestillinger fra protokollene til Kommersekollegiet. Den ene saken jeg har valgt handler om en fajansefabrikk på Bragernes, i nåværende Drammen. Søkeren er en mann ved navn Hans Nicolai Bruun. Aase Bay Sjøvold har skrevet en egen bok om Bruun og fajansefabrikken, som bygger på en tidligere forskningsavhandling ved Universitetet i Oslo. Hun har brukt kilder som Kommersekollegiets protokoller, journaler og forestillinger, samt kirke- og pantebøker, brannjournaler og skifteprotokoller. Det er dermed mye opplysninger å hente om fabrikk og entreprenøren Bruun, og det er litt av grunnen til at jeg har valgt å ta denne saken, til tross for at det ikke er snakk om en nyoppstartelse.

Bruun var en kjøpmann som holdt til i området, og startet også opp et pottemarkerbrenneri før han fikk privilegium på en fajansefabrikk i 1759. Dette ble da den andre fajansefabrikken i Norge. Han var ikke en mann med mye penger, og måtte dermed låne mye for å få realisert visjonene sine. Han hadde heller ikke noe særlig med utdanning innen hverken pottemakeri

eller fajanseproduksjon¹⁷⁶. Sjøvold beskriver det som at han var ‘‘fabrikør, ikke håndverker’’¹⁷⁷. Men det er tydelig at han hadde pågangsmot og store drømmer.

Aase Sjøvold har sett på en sak fra 1766, da Bruun sendte inn en søknad om lån på 1000 riksdaler til Kommersekollegiet. Han skrev da at store problemer med arbeiderne han tidligere hadde ansatt hadde gjort at han ikke hadde kunnet lage tilstrekkelig fajanse. Han mente at han i de siste årene hadde laget like god fajanse som man kan få fra tilsvarende fabrikker, men at dette likevel ikke var nok for å betale rentene, fordi han allerede hadde så stor gjeld på fabrikken. Lånet han søkte om den gang skulle gå til å dekke flere hus, flere arbeidere og innkjøp av nødvendige varer. Han mente at hvis han fikk dette lånet, skulle han kunne stille med varer til nødvendig kvalitet og med anseelse, til gode priser.

Saken jeg har er fra 1773¹⁷⁸, og han har da drevet fabrikken i nesten 15 år. I saken søker han om et ytterligere lån til videre drift. Han sier at han har produsert fajanse, eller uekte porselen, som det også kalles i saken, av like god kvalitet som den som kommer fra utlandet. Han sier at han også kan levere fajanse tilsvarende den som blir levert fra København. Lånet er med kausjon, på 4000 riksdaler og skal hvert sjette år tilbakebetales i form av 1000 rd. Lånet skal også ha kausjon. Byfogden i Bragernes har gått god for at Bruun har forbedret fabrikken sin og trenger dette lånet for ytterligere produksjonsøkning. Bruun har søkt om eksklusivt privilegium for fajanse i Akershus stift, noe som vil si at han har enerett på å produsere det som skal selges i området og at det er forbudt å importere nye varer. Kommersekollegiet er klar på å innvilge dette, samt noen nye betingelser for lånet Bruun har på fabrikken, etter en foreslått betalingsplan. Kommersekollegiet begrunner sin støtte med at økende industri er viktig for riket, og at slike foretak trenger en oppmuntring fra staten i form av enkelte fordeler som privilegium eller økonomisk støtte.

I saken er det en tydelig kvalitetsbevissthet. Bruun argumenterer for at han har mulighet til å produsere noe som er like godt som utenlandske produkter. Han har også en viss plan for hvor mye som er hensiktsmessig å levere, altså må han være bevisst på et marked for varen og hvor stort markedet er.

¹⁷⁶ Sjøvold (1998), s. 25

¹⁷⁷ Sjøvold (1998), s. 27

¹⁷⁸ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 41 av 1773. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

4.3.2 Entreprenøren Møllers porselensproduksjon

Flere saker i 1773 og en i 1775 handler om en mann ved navn Frantz Henrich Møller, som har forsøkt å lage porselen av dansk leire. I den første saken fra 1773¹⁷⁹ står det om at han har vist fram prøver på det han har laget, og Kommersekollegiet har allerede da lyst til å gi ham privilegium på en porselensfabrikk. De har også tenkt å bevilge noen penger til prosjektet. Møller har vært på Bornholm og funnet en leirtype som er egnet til produksjonen. Det står også at arveprins Fredrik har engasjert seg i denne saken, og har bedt om at det skal rapporteres til han. I den oppfølgende saken¹⁸⁰ fra samme år står det mer forklart om hva Møller har produsert. Her blir det forklart at han har sett på både jysk og bornholmsk leire for å se om dette kan sammenlignes med utenlandske typer porselen, blant annet engelsk. Han sendte så inn en prøve i 1772, av ‘ægte Porcelain’. Porselensprøvene ble studert av en professor og en apoteker, og de konkluderte med at prøvene var svært like kinesisk, og at med videre behandling av en ekspert ville kunne bli tilnærmet lik det utenlandske porselenet. Han måtte deretter bevise at porselenet virkelig var laget av dansk leire.

Møller svarte og sa at han trengte andre typer ovner enn de han hadde hatt tilgang til, som ikke kunne komme opp i den temperaturen som var nødvendig. Han søkte også om penger til prosjektet. Kommersekollegiet ba ham sette opp en plan og budsjett over hvordan han ville gjøre fabrikken sin i stand til å åpne. De tallene han da kom med var ganske høye, og Kollegiet ville ikke gå med på dem med en gang, men heller gi ham en mindre sum som kompensasjon for det han allerede hadde gjort og for å bestille flere varer.

Møller fikk laget en tilstrekkelig ovn til bruk i produksjonen, og lagde noen flere produkter. Han hadde da brukt opp de pengene han hadde fått, og ba om at Kommersekollegiet ville betale lønn til ham og noen av hans nødvendige arbeidere. Kollegiet var nå innstilt på at de skulle følge planene til Møller, og vil, når det er kommet kongelig bekræftelse, bevilge mer penger. Møller foreslår også å åpne for aksjesalg for at det ikke skal bli så stor utgift for staten. Hvis dette går igjennom kan Møller først begynne å produsere rimeligere varer, for deretter å gå videre med mer kostbare varer. Kommersekollegiet innstiller dermed til dette.

¹⁷⁹ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 19 av 1773. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

¹⁸⁰ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 32 av 1773. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

I den tredje saken¹⁸¹ om Møller, fra 1775, var det noe uklart hva som har skjedd i mellomtiden, men Møller hadde produsert en del flere varer, som hadde blitt inspisert av Kommersekollegiet. De hadde en del feil, men det ville kunne ordnes med et bedre anlegg med mer egnede ovner og bedre arbeidere. Møller søkte igjen om mere penger.

Kommersekollegiet anså det som best for landet at han fikk bedret sin produksjon, og han fikk innstilt privilegium og en god sum penger.

Det er ikke så lett å si noe om Møllers produksjon virkelig ville kunne kalles porselen. Den sammenlignes blant annet med engelsk porselen, og ifølge Aase Sjøvold dreide det seg da aldri om helt ekte porselen. Men hvis dette produktet var nært nok til at man måtte være ekspert på å se det, ville det antakeligvis bli meget populært, og en god investering for Kommersekollegiet.

4.3.3 En papirtapetsfabrikk

Denne saken er en søknad om å etablere en papirtapetfabrikk. Han har egne midler til dette, og trenger ikke lån fra fondet. Han har derimot en del ønsker om hva Kommersekollegiet skal gi han tillatelse til. Entreprenøren heter Abraham Moses Henriques, og er jødisk. Han søker om at han skal kunne hente inn de arbeidere og medhjelpere han trenger, uavhengig av hvor de er fra eller hvilken religion de tilhører. Han søker om tollfrihet for de materialer han trenger som ikke allerede finnes i landet, og at ingen de neste ti årene skal få lov til å etablere en slik fabrikk i hele riket. Han søker også i tillegg spesifikt om å kunne ha med seg noen andre jødiske arbeidere, i tillegg til at han søker om andre arbeidere. Tidligere i prosessen har Kommersekollegiet hatt en dialog med han om når fabrikkens skulle anlegges, og at han måtte ha klare prøver på tapet, med de prisene han tenkte å selge de for. De har også tidligere spurt han om han kunne lage tapeter i visse mengder som er like gode og fine som franske og engelske tapeter.

I det tidligere svaret fra Henriques har han sagt at alle delene av fabrikkens skal være klare, slik at han bare venter på tillatelse før han kan sette produksjonen i gang, og at den skulle være i drift i løpet av et år. I samme svar sa han også at han ville fremstille tapet som var minst like gode som de franske og engelske, til og med bedre. Han mente også at prisene på disse ville bli like gode som på de utenlandske tapetene han selv hadde kjøpt. Han bad igjen

¹⁸¹ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 5 av 1775. <https://media.digitalarkivet.no/view/58909/25>

om at det ikke måtte opprettes andre fabrikker enn de tyve som allerede fantes i København og på Jylland, og at all import av utenlandsk tapet måtte stanse.

Kommersekollegiet sier i svaret sitt at de syns det vil være et nyttig anlegg, siden det er en mann som har erfaring med denne typen drift, og at han har de økonomiske midlene til å faktisk starte den og drive den uten at det koster staten noe. De innstiller dermed at han må få privilegium. Han skal få lov til å ta med seg de arbeiderne han vil ha, men hvis det er snakk om utenlandske jøder må de skaffe seg "leidebrev" på vanlig måte, at det bare kan være to-tre stykker av dem og at de bare får bli i landet så lenge de faktisk jobber på fabrikken. Han skal få ta inn nødvendige materialer tollfritt, men det må passere på riktig måte gjennom Tollkammeret. Han skal også få eksklusivt privilegium, slik at ingen andre fabrikker kan startes, men de allerede eksisterende fabrikkene skal fortsettes å driftes, og om de legges ned kan privilegiet gis videre til en annen entreprenør, slik at det alltid er minst tre slike fabrikker i landet. Han får imidlertid ikke innvilget forbud på import av utenlandsk papirtapet, før han selv har et stort forråd av papirtapet av like god kvalitet og til like gode priser som de utenlandske. Dette vil han få når han har levert tapetsprøver med riktige priser.

Entreprenøren Henriques har god tro på produktene sine, og mener han skal kunne fremstille noen som er like gode som de engelske og franske, og altså til like gode priser.

Kommersekollegiet sier at de ikke vil godta kravet om at ingen andre tapetfabrikker kan anlegges, da det må være noen som produserer dette i riket. De vil ikke stoppe importen før det er kommet et godt alternativ på plass, i form av entreprenørens fabrikk. Dette viser at det må ha vært en marked for produktene, og at det har vært en del konkurranse både fra utlandet og fra andre produsenter i riket. For å være konkurransedyktig har entreprenøren Henriques også vært i utlandet for å skaffe seg kunnskap om produksjonen, og han har også tenkt å hente inn spesialisert arbeidskraft fra utlandet. Han får det eksklusive privilegiet, men det skal samtidig kunne være andre produsenter, og de skal kunne gi sine privilegier videre, slik at det alltid er nok produsenter på markedet. Det må helt klart ha vært et marked for disse varene.

4.4 Oppsummering

På 1700-tallet fikk husholdninger i Danmark-Norge tilgang på flere varer, bedre hus og mer velegnede interiører. For de lavere klassene ville det si hus med mer definerte rom, flere løse

gjenstander og møbler, og mer komfortable liv. De høyere klassene fikk likeledes tilgang til et bredere spekter med innredning, og importerte varer av mer luksuriøs karakter, gjerne for å holde tritt med nye mat- og drikketrender.

For staten var det et problem at flere av disse typene ikke ble produsert innenlands, og det ble satset sterkt på blant annet fajanse og porselen. Dette ser vi blant annet i satsingen på Møller, som forsøkte å lage porselen av dansk leire. Produktene han la fram var av god kvalitet og var gjenstand for mye håp knyttet til den fremtidige porselensproduksjonen i riket, som hadde så sterk konkurranse fra andre land.

Mer teglstein til bygningsbruk ble også laget, oppmuntret av styresmaktene. Teglsteinen gikk med til bygning av nye festningsverk, men også til at husbyggere kunne følge idealer om hvordan hjemmene deres skulle se ut.

I sakene om porselen, fajanse og papirtapet blir utenlandsk konkurranse sett på som et stort problem, og produksjonen i riket sliter med å holde følge. Alle entreprenørene synes å ha god tro på produktene sine, og mener at de vil kunne konkurrere i en internasjonal klasse, til en fornuftig pris. Kommersekollegiet er for å beskytte disse nye bedriftene, men vil ikke begrense driften for andre fabrikker som allerede er i gang. De ikke er udelt positive til å dele ut økonomiske midler, men har tydeligvis stor tro på både fajansen, porselenet og papirtapetsfabrikken.

5 Nærings- og nytelsesvarer

5.1 Innledning

I løpet av 1600- og 1700-tallet fikk Europa tilgang på en rekke nye varer som ble fraktet verden rundt fra de nye koloniene i Amerika, Asia og Afrika. I følge merkantilistisk tankegang skulle disse råvarene gjerne behandles og raffineres så mye som mulig i nasjonalstatene, før det kunne eksporteres til et internasjonalt marked. Forbruket av nærings- og nytelsesvarer økte i denne perioden, og populariteten gjorde de også mer tilgjengelige for flere mennesker. I dette kapitlet vil jeg ta for meg nærings- og nytelsesvarer. I det legger jeg stort sett det som kan fortæres, varer som raskt blir brukt opp, som ikke er en del av innredning eller på annen måte skal være en fast del av hjemmet. Som de fremste eksempler på nytelsesvarer som ble populære utover på 1700-tallet var sukker og kaffe, der tobakk og brennevin hadde blitt vanligere på 1600-tallet. Flere hadde råd til disse produktene, og trender og moter spredte seg fra overklassen og borgerskapet og nedover i samfunnslagene, fra de større byene til de mindre og ut på landsbygda. For overklassen var de nye tilskuddene en rekke nye matvarer og -retter, og te ble mer populært.¹⁸² I perioder kom det forordninger mot overdreven luksus, særlig under den pietistiske Kristian 6. Et eksempel på dette finner man da Akerhus stift i 1772 påla lensmennene om å møte i gjestebud for å se at forbudet mot overdreven kaffe- og vindriking, samt mer enn fire retter, ble overholdt. Lønninger og priser var nokså stabile igjennom denne delen av 1700-tallet, men det var økt arbeidsinnsats fra innbyggere som kunne sikre et liv med tilgang til flere goder enn før.¹⁸³ Befolkningen vokste i løpet av 1700-tallet, og det har vært en faktor i at etterspørselen etter disse varene økte.

5.2 Noen typer næring- og nytelsesvarer

Av nærings- og nytelsesvarene skal jeg særlig ta for meg sukker og tobakk. Begge var varer som kom fra den nye globale handelen, og begge var kolonivarer som fant et stadig større marked i europeiske byer.

¹⁸² Eliassen (2006), s. 229

¹⁸³ Sogner (1996), s. 234

5.2.1 Sukker

Et av produktene jeg skal skrive om er sukker. Sukker var en vare som fremdeles var nokså ny på markedet på 1700-tallet, men det populariteten økte raskt. Det kan argumenteres for at sukker var et luksusprodukt, som blant annet Øystein Røstum gjør,¹⁸⁴ men det blir også definert som en mer hverdagslig vare utover på 1700-tallet.¹⁸⁵ Sukkerprodukter som sirup ble også stadig mer tilgjengelig, og var rimeligere. Sukkerprodukter var dermed tilgjengelig for mange.

Danmark-Norge hadde kolonier i Karibia, og sukker var den viktigste varen som kom herfra. Særlig i Danmark ble raffinering av råprodukter en svært stor industri, så stor at riket etter hvert kunne eksportere produktet.¹⁸⁶ På 1600-tallet ble det gjort noen forsøk på raffinering i Danmark, men ingen av dem ble særlig suksessrike, før mot slutten av århundret og starten på det neste.¹⁸⁷ På 1770-tallet var dette den største eksportvaren Danmark hadde¹⁸⁸, selv om de ikke alltid hadde like mye suksess som andre land med mer utenlandshandel. Likevel var det i perioder snakk om store summer relativt til den dansk-norske økonomien.¹⁸⁹ Danmark-Norge var et av ikke så mange land som hadde sin egen sukkerdyrkende koloni, og som også raffinerte sukkeret selv, uten noe særlig med mellomledd og handel av det ubehandlede produktet. Det var spesielt øyen St. Croix i Karibia som var en viktig produsent, og denne kom under den dansk-norske kronen i 1733. Importen av rå eller halvveis behandlede sukkerprodukter økte fra 1754 av, da alle dansk-norske skip og handelskompanier fikk lov til å importere fra St. Croix. Det ble samtidig fritt frem å etablere raffinerier i København, til det var 25 stykker i 1768.¹⁹⁰

Det var hovedsakelig København som hadde raffinerier, men noen få fantes også i Norge. Det første var et som ble opprettet i Bergen i 1750, og gikk konkurs 1766-67. Da de ble opprettet brøt det med et monopol som København hadde hatt på raffinering, men innen det gikk konkurs var det kommet til to til i Norge. Disse overlevde en god del lenger enn det første.¹⁹¹

¹⁸⁴ Røstum Ø. (2008) *Konkursen ved sukkerraffineriet i Bergen*, s. 45

¹⁸⁵ Dubeck, I. (1985) *Sukkerraffinaderiernes stilling, i Industri og bjergværksdrift*, s. 132

¹⁸⁶ Røstum (2008), s. 3

¹⁸⁷ Dubeck (1985), s. 132

¹⁸⁸ Røstum (2008) S. 4-5

¹⁸⁹ Røstum (2008), S. 21-24.

¹⁹⁰ Røstum (2008), S. 11 og 17

¹⁹¹ Røstum (2008), s. 4-8

Øystein Røstum har skrevet masteroppgave om raffineriet i Bergen. Han har sett på kilder fra Kommersekollegiet, i tillegg til en rekke protokoller fra statsarkivene i Oslo, Bergen og København, for å belyse det økonomiske utbyttet Danmark-Norge, og spesielt Bergen hadde av den internasjonale sukkerproduksjonen og -handelen. Raffineriet Røstum skriver om ble opprettet av et interessentskap på Engen, og tillatelse ble gitt som et unntak til monopolet København egentlig hadde.

Sukkerforbruket i Europa økte stort i løpet av 1700-tallet. Røstum har funnet tall på at det økte med hele 300 % i Storbritannia, men har ikke tilsvarende tall for Danmark-Norge.¹⁹² Han hevder at det var en økende etterspørsel etter sukker i Danmark-Norge, men at det også var økende tilgang på sukker ettersom man opphevet en del av restriksjonene på import og foredling, og sukkerindustrien vokste. Det bergenske raffineriet søkte Kommersekollegiet om rettigheter til å jobbe med å forebygge smugling av sukker, men dette fikk de ikke innvilget. Det var et problem at sukker ble ulovlig importert til Norge.¹⁹³ En av grunnene til at det ikke gikk så bra med raffineriet var at det ikke klarte å produsere sukker av samme kvalitet som den utenlandske. Hilbrandt Meyer, som var borgermester i Bergen og skrev litt om raffineriet i *Korte betragtninger om handelen* (1775), mente at en av grunnene til at raffineriet ikke klarte dette var at det hadde en for trygg posisjon, med monopol i området. Dette satte ikke interessentene under nok press til å lage gode produkter, mente han.¹⁹⁴ Samtidig var det et nokså stort marked for sukker i Bergen, og raffineriet fikk også privilegium på sukkerhandel i med Nordland sammen med København.¹⁹⁵

Sukkerraffineriet på Engen var fordelt i flere mindre bygninger. Det er ikke mange kilder til hvordan driften fungerte, men det er klart at det trengtes flere arbeidere i skift, og at produksjonen var mindre enn raffineriene i København. Arbeiderne hadde forskjellige oppgaver, og varierende trening og erfaring. Det ble ansatt både mestere og svenner. Produksjonen foregikk ved at sukkeret ble kokt over stein eller trekull i flere omganger. Det ble tilsatt forskjellige typer midler for å skille ut ujevnheter, og i hvert steg av prosessen ble det dannet biprodukter som også kunne brukes.¹⁹⁶

¹⁹² Røstum (2008), S.11

¹⁹³ Røstum (2008), S. 26-28

¹⁹⁴ Røstum (2008), S. 6-8

¹⁹⁵ Røstum (2008), S. 31

¹⁹⁶ Røstum (2008), S. 37-39

Sukker var et dyrt produkt. Forbruket lå på omtrent en 1,75-2,5 pund per person per år, og forbruket var høyere i byene enn på landsbygda. For arbeidere i lønnsarbeid tilsvarte en daglønn omtrent en kilo sukker. Sirup, som var et biprodukt av raffineringen, var billigere, og det var stort sett dette som ble solgt til landsbygda og strøk der folk hadde mindre disponibel inntekt.¹⁹⁷ I Storbritannia var forbruket på ca 8 pund per person per år i 1720, og hadde steget til 12 pund i 1780. Etter 1750 lå forbruket i København på rundt 10 pund.¹⁹⁸

Raffineriet i Bergen produserte omtrent 200 000-300 000 pund råsuksker i året, med utgangspunkt i 1764, to år før konkursen. Antakelig var det snakk om omtrent 15 % svinn frem til ferdig produkt, men dette bygges på noe usikre kilder.¹⁹⁹

Produktene fra Bergensraffineriet var trolig ikke så veldig populære. Dette nevner Meyer, men det kan også tolkes av at interessentene gikk ut i lokale tidsskrifter og oppfordret befolkningen til å kjøpe deres sukker, fremfor smuglervarer som ikke gagnet det lokale næringsvesenet. Raffineriet slet trolig også med økte import av sukker fra København, noe det andre norske raffineriet, som lå i Trondheim, gjorde. Denne utkonkurrerte ofte det bergenske raffineriet.²⁰⁰ Utover på 1760- og 70-tallet minsket eksporten av sukker fra København til utlandet. Sukkeret måtte avsettes, og det ble stort sett sendt til norske markeder, til reduserte priser. Dette satte de norske produsentene i ubalanse, og var trolig en medvirkende faktor til konkursen i Bergen. Men så snudde konjunktorene igjen, i forbindelse med den amerikanske uavhengighetskrigen. Raffineriene i København eksporterte da mer enn noen gang før, og de to andre norske raffineriene nøt også godt av dette.²⁰¹

Som nevnt averterte interessentene i Bergensraffineriet i lokale tidsskrift for sine produkter, samtidig som de advarte mot å kjøpe utenlandsk sukker. I en slik artikkel eller notis i *Efterretninger til Adresse Contoiret* i Bergen ble det også hevdet at det bergenske raffineriet kunne produsere nok til å dekke byens behov, og til lik eller rimeligere pris. De hevdet at hvis det var billigere sukker å få tak i, var det fordi de københavnske raffineriene solgte sine varer med tap.²⁰²

¹⁹⁷ Røstum (2008), S. 45

¹⁹⁸ Røstum (2008), S. 86

¹⁹⁹ Røstum (2008), S. 58

²⁰⁰ Røstum (2008), S. 62-63

²⁰¹ Røstum (2008), S. 74-75

²⁰² Røstum (2008), S. 87

Røstum har ikke så mye å si om markedet til det bergenske raffineriet, og hvilke kundegrupper som kan ha vært spesielt ivrige kjøpere, utenom det som allerede er nevnt. Sukker var et dyrt produkt, som dermed bare en elite hadde råd til, mens sirup og andre billigere produkter var mer tilgjengelig for de med mindre penger. Forbruket av sukker økte betraktelig i løpet av 1700-tallet, og nøyaktig hva dette skyldes kommer ikke helt klart fram. Antakelig henger det sammen med at flere produsenter var på markedet, som igjen skyldtes at staten som vi har sett satset mye på slike produsenter.

Røstum har derimot sett på de andre to norske raffineriene og hvilke kunder og marked de hadde. Kanskje er det mer tilgjengelig informasjon om dette enn det bergenske raffineriet siden de to andre holdt det gående lenger. Raffineriene lå i Trondheim og Fredrikshald, og ved privilegietildelingen vet vi at de fikk noe dårligere vilkår enn det bergenske, blant annet fordi de ikke hadde rett på nordlandshandelen, og lokalmarkedet ville være mindre.

Raffineriet i Fredrikshald fikk privilegiebrev i 1752, var startet av i hovedsak en initiativtaker, og raffineriet var trolig noe større enn det i Bergen. I en dårlig periode gikk raffineriet nesten konkurs, og ble kjøpt opp av en mann ved navn Niels Anker i 1776. Raffineriet i Fredrikshald skilte seg fra det bergenske ved at det solgte mye av sine produkter utenlandsk, hovedsakelig til Sverige. Niels Anker hadde sikret raffineriet premier på eksportert sukker og sirup, og dermed tjente de mye bedre på å selge det utenlands. Sverige hadde noen raffinerier, men hadde ikke tilgang på sukkerkolonier, og det var gode markeder i deler av landet.²⁰³

Raffineriet i Trondheim klarte seg enda bedre enn de to andre norske, til tross for konkurranse fra København. Også dette solgte en del av sine produkter til Sverige. Antakeligvis var ikke dette snakk om store partier, men det var nok til å holde driften i gang til tross for at København i årene 1766-67 sendte flere store lass med sukker som ble solgt til en veldig lav pris, som prisdumping for å bli kvitt konkurranse.²⁰⁴

5.2.2 Tobakk

Tobakk ble tidlig populært i Norge, kanskje enda mer enn i Danmark. Kong Kristian 4. utstedte i 1632 et brev som forbød bruken av tobakk i Norge, delvis på grunn av at det skulle være skadelig for befolkningen. Brevet antydte av tobakk hadde vært populært her til lands i

²⁰³ Røstum (2008), S. 95-97

²⁰⁴ Røstum (2008), S. 98-100

mange år allerede. Sannsynligvis var det utbredt med smugling av tobakk til Norge, i en så stor grad at forbudet ble opphevet og erstattet med høye tollsatser i stedet for. Norge og Bergen fikk trolig sitt første tobakksspinneri i 1673. Tobakken ble ikke sett på som et "fint" produkt, men heller noe som var vanlig å konsumere i mer tarvelige skjenkestuer, til det begynte å endre seg noe et godt stykke utover på 1700-tallet. Da begynte det å bli mer akseptert å røyke tobakk, også inne i de bedre stilte hjemmene. Det var likevel hele tiden en stor omsetning på tobakk, for eksempel ble mye solgt til de nordafjeldske områdene via Bergen.²⁰⁵ Satsing på tobakkproduksjon i Norge ble ikke gjort i like stor grad som med andre typer varer. Hvorfor det var slik, er uklart, men det kan tenkes at det lå en moralvurdering bak dette.²⁰⁶

Det var forskjellige typer tobakkprodukter som ble importert og produsert i Danmark-Norge. Både ferdig tobakk og tobakkblader til spinning. Fossen skriver at røyketobakk og snus ikke ble fremstilt fabrikkmessig, men sier ikke noe om hva som skilte dette og produktene laget hos de norske fabrikantene.²⁰⁷

I 1761 var det rekordår for innføring av tobakk i form av både foredlet vare og blader til spinning, i tillegg til smugling i ukjent omfang. Utover på 1740- og 50-tallet ble det satt i gang en rekke nye tobakkforetak, og til tross for en kanskje noe manglende erfaring ble det snart klart at den bergensk spunnede tobakken kvalitetsmessig og prismessig kunne konkurrere med andre produsenter som Holland.²⁰⁸ Mange fabrikker kom til i løpet av 60- og 70-tallet, og de opplevde stor vekst og gode tider, til den grad at de bergenske spinneriene kunne forsyne store deler av landet. Til tider ble noe også eksportert til utlandet. Og alt dette ble oppnådd uten statlig monopol.²⁰⁹ Utover på 1770-tallet gikk det noe nedover for de bergenske fabrikkene. Dette skyldtes en innføring av nye produkter, som var enklere å foredle til røyketobakk. Nye foretak, som ikke var fabrikker på samme måte, startet opp og deres produkter utkonkurrerte de andre. I 1778 ble det bestemt at all foredling og handel av tobakk måtte ha privilegium. Dette gjorde at det ikke var fritt frem for de nye å etablere seg, noe som var en seier for fabrikkeneierne.

²⁰⁵ Fossen (1978), s. 138-145

²⁰⁶ Fossen (1978), s. 146

²⁰⁷ Fossen (1978), s. 150

²⁰⁸ Fossen (1978), s. 147

²⁰⁹ Fossen (1978), s. 149

Presten Hans Strøm, som skrev topografiske verk blant annet om industrien i Norge, skriver at det var tobakksspinnerier i nesten alle kjøpstedene. Han rapporterte om hvor mange det var i Akershus stift i 1788, og mente at det var syv stykker i Kristiania, syv i Drammen og to i Skien. Han mente at alt av tobakk kom fra Holland.²¹⁰

5.3 Nærings- og nytelsesvarer i Kommersekollegiets saker

I gjennomgangen av alle Kommersekollegiets saker i journalen i 1773-1776 fant jeg flere saker om raffinierier, og noen få om andre typer nærings- og nytelsesmidler.

Det er totalt seks saker om raffinierier, hvorav to saker er om det samme raffinieriet. Det er dermed fem ulike raffinierier som har saker inne til behandling i disse fire årene. Det er ett raffineri i Roskilde, og saken handler om noen økonomiske vilkår knyttet til driften. Det er ett i Odense, som søker om forlengelse av privilegiet de ble tildelt i 1751. Det er to saker om Det guineiske kompani, som har et raffineri og søker et tilleggsprivilegium. Det kommer ikke klart fram av indeksen hvor raffinieriet befinner seg. Så er det et raffineri i Helsingør, som søker om et utvidet privilegium, og en referanse til et raffineri i København i en sak som omhandler noe annet eieren søker om.

De to sakene som handler om det guineiske kompanis raffinier²¹¹ og raffinieriet i Helsingør,²¹² er begge korte saker som ikke inneholder noen særlige opplysninger om raffinieriet eller hvordan det drives, og det er heller ingen argumenter for hvorfor det burde drives videre. Begge sakene handler kun om at privilegiet blir overført fra en eier til en annen. I det guineiske kompanis raffinieris tilfelle er det fordi

I tillegg til raffinierisakene er den en om et såpelaug i Kristiania, som kan passe inn i kategorien næring- og nytelsesvare, et om kornhandel og et om en søknad om bevilgning til å brygge øl. Det er også flere saker om fiske blant de norske sakene, men de passer ikke så godt inn siden de ikke produserer noe. Ølbryggingen og såpelaugene er riktignok produserende

²¹⁰ Strøm (1788) *Fabriker i Aggershuus-Stift af Professor Strøm*. I *Ugeskriftet Samleren*, tekst nr 35. Første årgang, annet bind. Trykt i København hos Boghandler Lønstrups forlag, hos F.W. Thiele. Universitetsbiblioteket i Bergen, avdeling for spesialsamlinger.

²¹¹ Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 48b av 1776. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

²¹² Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776), sak 31 av 1776. <https://media.digitalarkivet.no/view/58907/5>

enheter, så dermed kunne det passe inn, men begge bærer preg av å være håndverkerbedrifter mer enn større organiserte produksjonsenheter.

Det er altså ingen saker om kaffe, brennevin eller tobakksspinnerier, selv om det er en om et tobakkslager utenfor København. Det er en sak om en pipefabrikk, altså til bruk i anvendelsen av tobakk. Derfor skal jeg ta for meg den saken. Som nevnt satset ikke staten like stort på tobakksspinnerier som på andre deler av industrien, og de var i større grad selvhjulpne, eller privatdrevne, enn andre næringer. Men det ble altså strengere krav om privilegier til tobakksprodusenter bare noen få år etter dette, og det vil antakeligvis være flere saker i protokollene fra disse årene.

5.3.1 Odense sukkerraffineri

Saken handler om betingelser for salg av sukker for forskjellige raffinerier, og hvordan dette har påvirket Odense raffineri. Det står at da handelen på Vest-India ble frigjort, fikk flere raffinerier i provinsene tidsbegrensede eksklusive privilegier, for å oppmuntre til produksjonen. Odense-raffineriet fikk et slikt privilegium i 1751, som skulle gjelde for 30 år. Noen personer, som refereres til som arvingene etter repsluger Applebye, søker om å forlenge privilegiet i ytterligere 30 år. De argumenterer for at de ville lide et stort økonomiske tap om privilegiet ikke ble forlenget, og før de vet om det blir det vil de heller ikke investere det som trengs i fabrikk for å holde den i drift. Magistraten i Odense har også uttrykt sine meninger om denne saken. Den mener at det ville være uklokt å anlegge flere raffinerier i området, da det ville kunne sette alle i konkurs. Den har dermed ikke troen på at markedet vil vokse. Den mener at befolkningen i området har vært vel fornøyd med raffineriet som allerede eksisterer. Stiftamtmanden har også uttalt seg, og er derimot uenig. Til tross for at raffineriet er drevet forsvarlig, og det ikke er noen klager på produktene det har levert, mener han interessentene kan nøye seg med det de allerede tjener, og at andre burde få de samme fordelene som dette raffineriet har fått. Men det å avvise interessentenes forslag ville ikke nødvendigvis være lurt heller, da Odense sannsynligvis er bedre tjent med et raffineri som driftes godt, en et nytt som kanskje må vente på at det eksisterende raffineriet skal gå konkurs for å virkelig gå godt.

Kommersekollegiet mener at den beskyttelsen som slike raffinerier har fått, egentlig bare skal gjelde i en etableringsfase, og at de siden må kunne konkurrere med de andre raffineriene i landet. Men konkurransen kan ikke oppstå før alle raffinerienes privilegier har utløpt, og i mellomtiden vil de raffineriene uten privilegium lide, og mest sannsynlig gå konkurs i møte

med de beskyttede raffineriene. Siden det ikke er mulig å ha en rettferdig, realistisk konkurranse, så lenge noen har privilegier, vil Kollegiet innvilge søknaden til raffineriet.

Både stiftamtmanden og Kommersekollegiet har dermed en delvis tro på sukkermarkedet. Hvis det hadde vært et fritt marked ville det være mulig å konkurrere uten privilegium, men siden det ikke er tilfelle vil det heller ikke være mulig. Men selv om sukker ikke hadde så god omsetning at alt av tilgjengelige varer ville blitt omsatt, var det en viss tro på at det kunne være grunnlag for flere raffinerier, så lenge de fikk lignende vilkår for driften.

5.3.2 En pipefabrikk

Denne saken handler om entreprenøren Johan Adolph Rømer i Nørre Sundbye i Aalborg, som søker om privilegium til å opprette en pipefabrikk. Han har tenkt å opprette fabrikk på hjemstedet, eller noe annet sted som Kollegiet anbefaler. Han søker om tollfrihet på produktene, for å selge de til hele riket, inkludert København. Han har allerede jobbet på en pipefabrikk i København, han har nå giftet seg og begynt å lage en del slike piper, for å livnære seg. Men han ønsker å utvide produksjonen sin til et anlegg som kan minne mer om en fabrikk. Dette har han ikke gjort ennå fordi han så langt ikke har hatt tillatelse, ikke er en mann med mye formue, og uten den tillatelsen har han ikke kunnet skaffe seg økonomisk hjelp. Han har alliert seg med magistraten i Aalborg, som har gått god for produktene hans og mener de er brent godt, og er like gode som utenlandske piper. Pipene er "bondepiper", de selges til bønder, og i det markedssegmentet er det import "i store quantiteter" fra England og Holland. Derfor mener magistraten også at det vil være lønnsomt for landet at han skal kunne produsere slike piper, så kan man importere mindre. Kommersekollegiet argumenterer for at det er lurt å la entreprenøren etablere seg på landet, eller hvor det måtte passe best for ham, "i henseende til kjøbstedernes nærværende ubestemte Næringsrettigheder". De synes også det er meget fornuftig å tildele han tollfrihet, slik at han kan selge de overalt i riket. Dette gjelder også København, hvor konkurransen på pipemarkedet behøves, ifølge Kommersekollegiet. De innstiller dermed til at han kan etablere seg der han ønsker, og at han kan få tollfrihet i hele riket.

Denne saken handler altså om tobakkspiper. Vi får et hint om hvordan de er laget i at magistraten i Aalborg forteller at de er brent på en god måte. Det er rimelig å anta at det er snakk om kritt-piper, en leirpipe som blir hvit under brenning og var særlig populær på 1600-

og 1700-tallet. De var billige å lage, og kunne masseproduseres.²¹³ Det at pipene blir beskrevet som ‘‘bondepiper’’ vil si at de selges til bønder, og de vil dermed være rimelige i pris. Når vi også vet at det meste av befolkningen var bønder, og at tobakksrøyking begynte å bli svært utbredt, vil det si at det er et stort og bredt marked for disse pipene. Det skrives jo også at det blir importert i store mengder fra England og Holland, dermed er det allerede et stort marked. Han får tollfrihet i hele riket, som utover Danmark vil si Norge og hertugdømmene. Ikke minst får han full tilgang til markedet i København, som var rikets største.

5.4 Oppsummering

Nærings- og nytelsesvarer som hadde kommet på markedet som følge av kolonimaktens satsning på disse varene, økte i popularitet i løpet av 1700-tallet. Mange nye varer var blitt tilgjengelige, og ble mer og mer populære, som motefenomener. Av de som ble foredlet i Danmark-Norge er det særlig sukker og tobakk som det er skrevet en del om.

Sukkerraffineriene var gjerne ganske store bedrifter, som produserte i større kvanta.

Sukkernæringen slet som mange andre med å tilpasse seg det internasjonale markedet, og det var til tider sterk konkurranse. Det norske raffineriet i Bergen slet særlig med at produktene deres ikke ble vel mottatt, mens de andre i Norge, samt raffineriene i København ikke virker som de hadde like store problemer. Tobakksspining var en stor næring, men ble fram til og med 1770-tallet ikke regulert av staten.

Blant sakene vi har sett i dette kapittelet kom det fram at det var et godt marked for sukkerprodukter. Kommersekollegiet ville helst ikke ha begrenset produksjonen, men tok samtidig ikke sjansen på at det eksisterende systemet ville være et godt nok marked for flere raffinerier i det bestemte området. I saken om tobakkspipene er pipene tydelig beregnet på et kundesegment, bønder, og er rimelige i pris. Privilegiet blir også innvilget for å møte konkurranse fra utenlandsk produksjon, i tråd med den merkantilistiske politikken som ble ført.

²¹³ Krittpipe – Europas første tobaksspipe (2013) Fra Østfoldmuseene. Hentet 04.05.18 fra <https://ostfoldmuseene.no/samling/krittpipe-europas-forste-tobakspipe/>

6 Oppsummering og konklusjon

Jan de Vries' teori om den industrielle revolusjonen sier at en utvikling innen folks forbruksvaner i perioden fra rundt 1650 til 1750 endret samfunnet og dannet grunnlaget for den industrielle revolusjonen. Det var en økende etterspørsel etter en rekke varer, og etter å ha mer disponibel inntekt som kunne brukes til å skaffe et mer komfortabelt og allsidig liv. Husholdninger og familiens medlemmer valgte vekk fritid til fordel for å produsere mer, som igjen ga dem tilgang på disse varene. Moter og trender ga flere og flere lyst på til å kjøpe nye ting. Det var husholdningen som en institusjon som produserte og redistribuerte ressurser på tvers av generasjoner. Husholdningens valg om hva den skulle bruke ressursene sine på var den faktoren som endret seg mest i den tidlige moderne perioden. de Vries hevder at både markedet, i form av tilgjengelige varer, og etterspørselen etter disse varene økte og førte til en omfattende utvikling i mange land i Vest-Europa. Perioden som teorien omhandler må regnes noe senere i Norden, er anvendt i noen grad i nordisk sammenheng, og er både argumentert for og avvist.

Kommersekollegiet var det av kongens departementer som skulle behandle saker om industriutvikling, og i deres protokoller finnes mange opplysninger om fabrikker og manufakturer, og de som etablerte dem.

Problemstillingen for oppgaven er om man kan finne noe belegg for denne teorien i kildematerialet til Kommersekollegiet, mer spesifikt i tanker og motivasjon hos entreprenører som ønsker å opprette fabrikker og lignende foretak. Har de et bevisst forhold til konsepter som økende etterspørsel? Ønsker de å produsere for et voksende marked og bestemte kundegrupper?

Kommersekollegiet i København hadde en stor oppgave foran seg på 1700-tallet. De skulle intet mindre enn å bygge opp et rikets industri og fabrikkvesen. Jeg har bare tatt for meg fire arkivår, men det var likevel mange saker. Jeg har gått fram ved å først lage en oversikt over alle sakene, for å danne et overordnet bilde av hva de handler om. Jeg har sortert de ut ifra om de er relevante for problemstillingen, hvor de lå og hvem som var entreprenørene. Videre har jeg delt sakene opp i forskjellige kategorier, etter tre kategorier som har vært særlig relevante for problemstillingene min, tekstilvarer, husholdningsvarer og nærings- og nytelsesvarer.

Tidligere forskningslitteratur viser at var en stor økning i produksjon av svært mange forskjellige typer varer i Danmark-Norge på 1700-tallet. Vi vet at det var en høy import på en rekke ting, og at innbyggerne ikke alltid var fornøyd med det som ble produsert innenlands. Likevel var det svært mange nye fabrikker som ble startet opp, og staten brukte mye ressurser på at dette skulle bli en suksess. I sakene jeg har lest er det også en del spor etter økning i produksjonen. Antallet saker øker i de fire årene. Det finnes også henvisninger til at det skal etableres flere av samme bedrift, blant annet i saken om Odense raffineri.

Mange av entreprenørene hadde samlet kunnskap fra utlandet, og Kommersekollegiet la stor vekt på dette i behandlingen av sakene. Man ønsket å importere råvarer som man ikke selv kunne produsere, og så foredle dem og gjerne eksportere dem igjen. Det var også viktig å følge med på teknologien som fantes i andre land. Som vi så i saken om agent Reiersen som ville sende en båndfabrikør på arbeidsreise, og det at mange av entreprenørene enten hadde utenlandsk bakgrunn eller hadde tilbrakt tid i utlandet. De ville også i mange tilfeller hente inn utenlandske arbeidere og deres fagekspertise for å kunne produsere på samme nivå som andre land, og dermed være konkurransedyktige.

6.1 Kundegrupper og marked

I sakene jeg har gått gjennom er det en varierende tro på markedet og hvor godt innenlands produserte varer kunne tenkes å selge. I saken om Odense-raffineriet har søkerne alliert seg med magistraten, som mener at det ikke vil være marked for flere raffinerier, mens stiftamtmanden sier at flere potensielle raffinerier burde kunne nyte godt av de samme fordelene som det eksisterende raffineriet har hatt. Kommersekollegiet mener også at det burde være konkurranse mellom forskjellige raffinerier. Kommersekollegiet har i noen saker en tro på at konkurranse kan være bra, men ofte er de litt redd for å overvurdere markedet slik at foretakene går under.

Flere av sakene har noen referanser til hvem som skal kjøpe dem. Meyer som produserer silke- og lin-flor skal selge dette til pynt for alle slags kvinner – han sikter seg dermed inn på en svært bred kundegruppe. Produktene kan ikke ha vært billige, så det må likevel være noe eksklusivt. Rømer som skal produsere tobakkspiper har en klar formening om at dette skal være rimelige piper, slik som bøndene kan kjøpe. I Manchester-saken blir det bemerket av Kommersekollegiet at det er et populært materiale, og det hintes til at det kan være nylig

populært, altså noe som er moteriktig. I svært mange av disse sakene er det snakk om ettertraktede varer, noen til mer bestemte grupper enn andre.

6.2 de Vries' teori

Sentralt for de Vries' teori om den industriøse revolusjonen er etterspørsel, og at det var en økende etterspørsel i tidlig moderne tid som drev befolkningen til å produsere mer. Hadde entreprenørene et bevisst forhold til konseptet økende etterspørsel? Produserte det til et bestemt marked? Og hvilke kundegrupper satset de på?

I min analyse av sakene kom noe overraskende ofte Kommersekollegiets egne meninger frem. I noen tilfeller var det også andre embetsmenn involvert, som også fikk sine synspunkter gjengitt. Som vi har sett hadde flere av entreprenørene stor tro på produktene sine. De visste godt at smugling og import var et problem som skadet den innenlandske økonomien, og at det burde satses på hjemlig produksjon. Det at import og smugling kom fram i svært mange saker vil bety at disse produktene var populære, og at det var en etterspørsel etter dem. Koblet med det vi vet om at produksjonen også var økende er det ganske klart at det var en økende etterspørsel etter mange typer varer. Men det er mer at argumenter og omstendigheter sammenfaller for å underbygge påstanden om at entreprenørene var bevisst en økende etterspørsel, enn det som eksplisitt står i sakene. Det som taler i mot de Vries' teori er en manglende tro på at markedet kan støtte mange flere fabrikker.

Troen på markedet var varierende, men stort sett optimistisk. Det største hinderet for et friere marked med konkurranse syntes å være de reguleringen staten hadde satt inn nettopp for å beskytte den innenlandske produksjonen. Det kan virke som om det var innslag av nye tanker i den økonomiske politikken som begynte å bli hørt.

Kildematerialet jeg har analysert har ikke gitt et stort grunnlag for å trekke konklusjoner om de Vries' teori kan anvendes i norsk-dansk sammenheng. Likevel er det mye som kan leses mellom linjene, som er åpent for tolkning. Styresmaktene slet med å holde følge med andre nasjoner som lå lengre framme i utviklingen. Det gir av og til følelsen av å være et kappløp, der Danmark-Norge febrilsk prøvde å holde følge. Store summer ble investert i denne opprustningen, med vekslende hell. Men likevel var det en sterk optimisme i entreprenørene

som selvsikkert hevdet at de kunne produsere like godt som man kunne i andre land, ja til og med bedre! Kommersekollegiet virket også ivrige etter å tro på dette og støttet det de fleste ganger. En tro på eget land og dets potensiale var i hvert fall høyst tilstede, og det er ikke noen tvil om at produksjonen økte. Dette er et argument for at de Vries' teori om den industriøse revolusjonen i noen grad kan anvendes i norsk-dansk sammenheng.

Kilder og litteratur

Kilder

Trykte kilder

Strøm (1788) *Fabriker i Aggershuus-Stift af Professor Strøm*. I *Ugeskriftet Samleren*, tekst nr 35. Første årgang, annet bind. Trykt i København hos Boghandler Lønstrups forlag, hos F.W. Thiele. Universitetsbiblioteket i Bergen, avdeling for spesialsamlinger.

Utrykte kilder

Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776). Tilgjengelig fra Arkivverket, Digitalarkivet.
https://media.digitalarkivet.no/db/browse?start_year=&end_year=&text=Kommersekollegiet&page=2

General tabell over Fabrikerne i Norge 1776, Kommersekollegiet, Norske Saker, Industrisaker, pakke, Riksarkivet, Oslo

Litteratur

Bagge, Steinar og Mykland, Knut (1998) *Norge i dansketiden*. Norsk utgave ved Cappelen Akademiske forlag.

Berg, Maxine (1994) *The Age of Manufactures 1700-1820*. London/ New York: Routledge.

Braut, Else (1993) *Frå spinnelin til lerret: Kvinnearbeid i Stavanger ca 1700-1775*.

Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo

Bro-Jørgensen, Jens Olav og Westrup, Morten (1969) *Vejledende arkivregistraturer XXII. Kommersekollegiet 1735-1816*. København, Rigsarkivet.

Bro-Jørgensen, Jens Olav (1943) *Industriens historie i Danmark. Bind 2. 1730-1820*. København, G. E. D. Gads Forlag. Utgitt av Axel Nielsen, gjenutgitt av Selskabet for Udgivelse af Kilder Til Dansk Historie. København 1975.

- Clark, Gregory og van der Werf, Ysbrand (1998) *Work in Progress? The Industrious Revolution*.
- Dübeck, Inger (1985) *Industriprivilegier i Danmark 1735-1760*. I Anderson et. al (1985) *Industri og bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*. Oslo – Bergen – Stavanger – Tromsø, Universitetsforlaget.
- Dybdahl, Vagn (1984) *Forord. I: Vejledende arkivregistraturer XXII. Kommercekollegiet 1735-1816*. København, Rigsarkivet.
- Dyrvik, Ståle (1978) *Den lange fredstiden 1720-1784. I: Mykland, Knut (red) Norges historie. Bind 8*. Oslo, J. W. Cappelens forlag.
- Dyrvik, Ståle; Fossen, Anders Bjarne; Grønlie, Tore; Hovland, Edgar; Nordvik, Helge; Tveite, Stein (1979) *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Band 1 1500-1850*. Bergen – Oslo – Tromsø, Universitetsforlaget.
- Dyrvik, Ståle (1991) *1536-1814. I: Danielsen, Rolf; Dyrvik, Ståle; Grønlie, Tore; Helle, Knut; Hovland, Edgar: Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Eliassen, Finn-Einar: *Del 2. Småbyenes storhetstid, ca. 1500-1830. I: Eliassen, Finn-Einar; Helle, Knut; Myhre, Jan Eivind; Stugu, Ola Svein (2006) Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo, Pax Forlag A.S.
- Ersland, Geir Atle og Sandvik, Hilde (2007) *Norsk historie 1300-1625*. Samlaget, Oslo.
- Espelid, Knut L. (2001) *Innledning. I: Meyer, Hilbrandt (1775) Korte betragtninger om handelen. Tilegnet Det Nyttige Selskab*. Utgitt av Bergens historiske forening.
- Feldbæk, Ole (1998) *Danmark-Norge 1380-1814. Bind 4. Nærhed og adskillelse 1720-1814*. København, Akademisk Forlag.
- Fladby, Rolf; Imsen, Steinar og Winge, Harald (red.) (1996) *Norsk historisk leksikon*. Oslo, J. W. Cappelens forlag.
- Fossen, Anders Bjarne (1978) *Tobakkproduksjon og tobakkhandel i Bergen og det nordafjeldske Norge 1600-1800*. I Sejersted, Francis og Svendsen, Arnljot Strømme (red) *Blader av tobakkens historie. J. L. Tiedemanns Tobaksfabrik 1778-1978*. Oslo, Gyldendal Norsk forlag.

- Hutchinson, Alan (2014) *Consumption and Endeavour*. I: Scandinavian Journal of History, volum 39, nummer 1.
- Hutchison, Ragnhild (2014) *An Industrious Revolution in Norway?* I: Scandinavian Journal of History, volum 39, utgave 1.
- Hutchison, Ragnhild (2007) *Fra leire til forbruksvare. Teglsteinens vei til forbruksvare på slutten av 1700-tallet. I Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*, nummer 3 i 2007. Utgitt av Landslaget for lokalhistorie. S. 209-223
- Hutchison, Ragnhild (2003) *Enigheten – tekstilfabrikken i Østerdalen: fabrikkdrift og teknologioverføring i det norske bondesamfunn på slutten av 1700-tallet*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- McKay et al. (2011) *A History of Western Society*. 10. utgave. Boston, Bedford/ St. Martin's.
- Róbertsdóttir, Hrefna (2000) *Manufaktur og reformpolitikk. Nye arbeidsmetoder og opplæringstiltak innenfor ullproduksjonen i 1700-tallets Island*. Scandia. Tidsskrift for historisk forskning. Volum 66, nr. 2
- Sandvik, Hilde (2001) *Del 2 Tidlig moderne tid i Norge. 1500-1800*. I: Blom, Ida, og Sogner, Sølvi (red) *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag as.
- Sjøvold, Aase Bay (1998) *Hans Nicolai Bruuns Fajansefabrikk i Drammen 1760-1780*. Drammens museum. Utgitt med støtte fra Norsk Kulturråd og Sparebanken Nor.
- Sogner, Sølvi (1996) *Krig og fred 1660-1780*. I: Helle, Knut (red) *Aschehougs Norgeshistorie. Bind 6*. Aschehoug & Co., Oslo
- Tranberg, Anna (2007) *Husindustri i totenbygdene på 1700- og 1800-tallet*. I *Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*, nummer 3 i 2007. Utgitt av Landslaget for lokalhistorie.
- Tranberg, Anna (1993) *Korn og klasseskille 1660-1840*. I *Ringsakboka 3. Bygdebok for Brøttum - Veldre - Ringsaker*. Utgitt av historielagene til Brøttum, Veldre og Ringsaker.
- de Vries, Jan (2008) *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York, Cambridge University Press.
- de Vries, Jan (1994) *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution*. Publisert i *The Journal of Economic History*, vol. 54, nr. 2

Wiesner-Hanks, Merry (2013) *Early Modern Europe 1450-1789*. Cambridge, Cambridge University Press.

Wilhelmsen, Leif J. (1954) *Norsk tekstilordbok*. Bergen, utgitt av Norges tekstil teknisk forbund.

Zakariassen, Hans (1980) *Teglintusiastens historie*. Dreyer forlag, Oslo.

Nettartikler

Arntzen, Jon Gunnar (2009) *Frederik 6*. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 13.01.17 fra: https://nbl.snl.no/Frederik_6

Bratberg, Terje (2009) *Christian 7*. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 13.01.17 fra: https://nbl.snl.no/Christian_7

Fabrikk (2014) I *Store norske leksikon*. Hentet 10.09.17 fra: <https://snl.no/fabrikk>
Felbel (2010) Fra Wikipedia. Hentet 16.11.16 fra: <https://de.wikipedia.org/wiki/Felbel>

Gjerstad, Leif (2015): *Worsted wool was once Norway's ersatz silk*. Hentet 10.03.18 fra <http://sciencenordic.com/worsted-wool-was-once-norway%E2%80%99s-ersatz-silk>

Gratia (2016) I *Store norske leksikon*. Hentet 16.11.16 fra: <https://snl.no/gratia>

Holmboe, Håkon (2016) *Don gratuit*. I *Store norske leksikon*. Hentet 16.11.16 fra: https://snl.no/don_gratuit

Johannessen, Finn Erhard (2009) *Christian 6*. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 14.02.17 fra: https://nbl.snl.no/Christian_6

Johannessen, Finn Erhard (2009) *Frederik 5*. I *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 20.01.17 fra: https://nbl.snl.no/Frederik_5

Kommisjonær. I *Bokmålsordboka*, Språkrådet. Hentet 17.11.16 fra: <http://ordbok.uib.no/KOMMISJON%C3%86R>

Krag, Anne Hedeager (2013) *Silkens vej til Norden*. Lastet ned fra videnskab.dk 11.05.2018. <https://videnskab.dk/kultur-samfund/silkens-vej-til-norden>

Krittpipe – Europas første tobakkspipe (2013) Fra Østfoldmuseene. Hentet 04.05.18 fra <https://ostfoldmuseene.no/samling/krittpipe-europas-forste-tobakkspipe/>

Manufaktur. (2014) I *Store norske leksikon*. Hentet 10.09.2017 fra <https://snl.no/manufaktur>
Mardal, Magnus A. (2017) *Den store nordiske krig*. I *Store norske leksikon*. Hentet 15.02.17 fra: https://snl.no/Den_store_nordiske_krig

Mardal, Magnus A. (2017) *Hoveri*. I *Store norske leksikon*. Hentet 22.01.17 fra: <https://snl.no/hoveri>

Mardal, Magnus A. (2017) *Stavnsbånd*. I *Store norske leksikon*. Hentet 22.01.17 fra: <https://snl.no/stavnsb%C3%A5nd>

Norsk teknisk museum (2015) I *Store norske leksikon*. Hentet 14.09.17 fra: https://snl.no/Norsk_Teknisk_Museum.

Ringvej, Mona (2015) *Struensees flørt med det opplyste eneveldet – og henrettelsen som fulgte*. Fra norgeshistorie.no. Hentet 10.01.17 fra: <http://www.norgeshistorie.no/enevelde/artikler/1225-struensees-flort-med-det-opplyste-eneveldet.html>

Weidling, Tor Ragnar og Njåstad, Magne (2017) *Norge under dansk styre: 1537-1814*. I *Store norske leksikon*. Hentet 10.01.18 fra: https://snl.no/Norge_under_dansk_styre%2F1537-1814

Vedlegg

Vedlegg 1:

Tabell over alle sakene fra indeks i 1773

1773 , nr.	Hva	Fabrikk	Hvem	Hvor	Danmark/ Norge
1.	Forslag om leverandører, skippere og andres oppkjøp av kort og fetevarer	Nei	32 Menn	København	DK
2.	Privilegium på hue- og strømpfabrikk og rett til borgerskap	Ja, men ikke ny	Jøden Hirsch	Roskilde	DK
3.	Privilegium på å brygge øl på sin gård	Nei. Bryggeri	Peder Møller		DK
4.	Søknad om å livnære seg som skomaker og ha en medhjelper.	Nei. Skomaker	Georg Kittelmann		DK
5.	Papir- og tapetfabrikk, kausjon på lån.	Ja, men ikke ny.	Fabrikør Sverts		DK
6.	Søknad om forbud på å importere 'raadt eller guult Vop'.	Nei			DK
7.	Fabrikørs søknad om lån fra Generalmagasinets kasse.	Uvisst.	Fabrikør Hofman		DK
8.	Innføring av 'baglast' og sand	Nei	Christian Stægers	København	DK
9.	Søknad om å være frimester innen smed-yrket.	Nei	Mogens Petersen Hauer	København	DK
10.	Om noen skjøter og kontrakter.	Nei	Manufaktur- og tukthuset i Odense	Odense	DK
11.	Søknad om kongelig kausjon på	Sannsynligvis	Fabrikør Siverts		DK

	lån med sikkerhet i eiendom.				
12.	Søknad om bevillning til en pudder- og stivelsesfabrikk	Ja	Mads Jensen		DK
13.	Søknad om bevillning til en strømpfabrikk	Ja	Johan Christian Reincke – forrige Musquetair		DK
14.	Søknad om nytt lokale til glassmesterlauget	Nei		København (anntatt)	DK
15.	Økonomisk spørsmål knyttet til drift av gull- og sølvfabrikk.	Ja, men ikke nye.	Mad.(am?) Mesch		DK
16.	Søknad om å melde seg ut av "Brand Societet"	Nei	Bønne Eyers borgere		DK
17.	Søknad om andre betingelser for avbetaling av lån.	Nei	Noen kremmere.		DK
18.	Søknad om tillatelse til å nedsette seg i Helsingør.	Uvisst	Jøden Wulff Levin Cantor, med to andre	Helsingør	DK
19.	Kollegiets forespørsel om kongelig bekreftelse på å starte en porselensfabrikk	Ja	Laborant Møller		DK
20.	Om Generalmagasinets kontor skal være en del av Magasinets vareauksjon.	Nei			DK
21.	Søknad om å anlegge pipefabrikk	Ja	Johan Adolph Bommer	Nordre Lyngby ved Ålborg	DK
22.	Søknad om å få borgerskap og å nedsette seg i København.	Uvisst	Jødene Moses Wulff og Heiman Michael	København	DK
23.	Betingelser om varer som blir skadet under transport.	Nei			DK

24.	Om Kommersekollegiet skal ha lov til å slette gjeld til fattige, når den er under 100rd.	Nei			DK
25.	Søknad fra en papirfabriks eiere om privilegium til å samle lin og kluter på Jylland og Fyn til produksjonen.	Ja	Lichtenbergs arvinger	Engelsholm	DK
26.	Auksjon over fabrikkvarene i Generalmagasinets lager.	Nei			DK
27.	Søknad om lån til fabrikkveier.	Ja, men ikke ny.	Livers	Lyngby	DK
28.	Om innkasserede brann''contribution er'	Nei.			DK
29.	Søknad om lån til fabrikkveier.	Ja, men uvisst.	Hoffmann		DK
30.	Søknad om privilegium på å nedsette seg i Helsingør.	Uvisst.	Jøden Philip Lejsen.	Helsingør.	DK
31.	Forespørslen om økt gevinst ved eksport.	Nei.			DK
32.	Angående en porselensfabrikk (se også sak 19).	Ja.	Laborant Møller.		DK
33.	Søknad om å få betale tilbake lån med varer (klær).	Ja, men ikke ny.	Fabrikør Neumann.		DK
34.	Angående en fabrikkør.	Uvisst.	Fabrikør Peter Sigismann Schoo.		DK
35.	Søknad om å få medeier i bedrift, fra en silke-doblerer.	Ja, men ikke ny.	Bernt Levis.		DK
36.	Søknad om å videreføre privilegium (antatt).	Uvisst.	Johan Pullichs arvinger.		DK

37.	Søknad om å bli kjøpmenn.	Nei.	Peter Birkfeldt på vegne av Henrich Truelsen og Morten Gulbrandsen.	Forstaden Vaterland.	NO
38.	Søknad om bevillning til yrke.	Nei.	Mads Thoresen.	Kristiansand.	NO
39.	Søknad om å bli fiskeriinspektør på Sundmøre.	Nei.	Jens Tønning.	Sundmøre.	NO
40.	Søknad om importforbud på kornvarer fra Arkangel.	Nei.			NO
41.	Søknad om lån til fajansefabrikk.	Ja.	Hans Nicolai Brun.	Bragernes (Drammen)	NO
42.	Søknad om å slippe å betale en mulkt.	Nei.	Kjøpmann og kommisær Johan Linning.	Bergen.	NO
43.	Søknad om økning av premie på hjemvendte skuter.	Nei.	Grønlandskompaniet	Bergen.	NO

Kommersekollegiet, Danske Sekretariat. Danske og norske forestillinger og kgl. Resolutioner (1773-1776). Indeks fra 1773. Tilgjengelig fra Arkivverket, Digitalarkivet.
<https://media.digitalarkivet.no/view/58907/1?indexing=>

Vedlegg 2.

Odense sukkerraffineri

Allerunderdanigst forestilling!

1. Da man først efter den Vestindiske Handel allerunderdanigst var
2. frigiven, vilde opmuntre Sukker Raffinaderiers Anlæg
3. saavel i Provindserne, som her i hovedstaden, blevde i
4. Provindserne anlagte Raffinaderier, til Sikkherhed for Entrepreneurene
5. som derudi skulde være anseelige Summer, be-
6. naadede med exclusiv- Rettigheder paa en vid Tiid, saavel

7. mod flere Raffinaderiers Anlæg paa hvert sted, samt for
8. Debiten i en vid Omkreeds, som dennem blev bestemt til
9. Udsalg. Mod samme exclusiv- Rettighed er det i Odense
10. anlagte Raffinaderie med Privilegium af 24de februar 1751
11. forsynt paa 30de Aar, som og først udløber i 1781.
12. L[itr] A: Afgangen Rebslager Applebys Arvinger, som nu ere
13. Eyere af ovenmeldte Raffinaderie i Odense forestilles i
14. hoslagde Ansøgning det befrygtelige Tab, de i Tiiden
15. vilde lide, dersom deres Arve- Ret ikke blev forlænget,
16. og at de foruden saadan foregaaende forsikring ikke torde
17. være de videre til dette Værks fortsettelse og Drift behøvde
18. summer ; og andrage saaledes om deres exclusiv-Privilegii
19. Prolongation paa andre 30de Aar, efter det første
(neste side)
20. Privilegium udløper.
21. L[itr] B: Magistraten i Odense; som haver erklæret paa denne
22. Andsøgning, fornemmer at flere Raffinaderiers Anlæg
23. paa det sted vilde kun forvolde deres samtlige ruin, forsikrer
24. tillige at Publicum stedse haver været vel tient med det nærværende
25. Raffinaderies Producter, og recommanderer Andsøgningen
26. til allernaadigst bevilgning.
27. L[itr] C: Stiftamtmanden derimod eragter udi sin herover ligeledes
28. afgivne betænkning, at omendskiønt dette Værk er stedse blev-
29. en underholdt i forsvarlig Drift, og ingen Klage er ført
30. over de der raffinerde Sukker og Siroppe; saa kunde dog
31. Interessenterne lade sig nøye med den hidtil af dette Anlæg
32. havde vinding, og ikke herefter udelukke andre fra lige fordeel.

33. Denne grund, at overdrage slige
34. Anlægs fordeel til en anden stræbsom Entrepreneur, hvilket
35. tillige tiid synes at forudsætte, at der i Odense kund et
36. Raffinaderie kunde bestaae, vilde vel ikke være tilstrækkelig
37. til at afslaae Supplicantens Andragende, da man stedse
38. tør haabe en bedre fremgang af et allerede i god Drift væ-
39. rende Anlæg; end af et nyt, der skulde vente sin fordeel
40. af det forriges Ødeleggelse. Derimod holder Commerce
41. Collegium sig forbunden at ansee samtlige saaledes til Raffinaderiene
42. udgivne Monopolia, som understøttelser for de
43. i begyndelsen svage og til Deels i Landet den tiid ubekjendte
44. Anleg, hvilket ikke kunde være længere end til de
- (neste side)
45. efter at have vundet den fornøden bestandighed, under sig
46. samtligen kunde concurrere, og ved denne for handel og
47. Vindskiblighed høyst fornødne Drivefiæder opnaa den større
48. fuldkommenhed. Denne almindelige nyttige concurrence
49. mellem samtlige Raffinaderier i Landet vil dog ikke kunde
50. have sted forinden alle Monopolia succesive ere udløbne
51. da ellers det eene Raffinaderie, som havde tabt sit Monopolium
52. og skulde lide Concurrencen af de andres Afsetning i sit District
53. foruden at kunde modsælge dem i de Districter hvor exclusiv
54. Retten vedvarer, nødvendig maatte ruineres.
55. Disse betragtninger og efter de før allerunderdanigst
56. anførte Erklæringer fra Magistraten og Stiftamtmanden i
57. Odense, skulde vi holde de Applebyske Arvingers andra-
58. gende for grundet, og billigt, saa længe ingen almindelig

59. Concurrence mellem samtlige Raffinaderier i Landet
60. kan indføres, hvorimod og Prolongationens bevilgning vilde
61. være et for saa nyttig en Hensigt hinderligt Exempel ;
62. og for at undgaae begge formeldte Vanskeligheder fore-
63. slaaes allerunderdanigst:

64. At til Eyerne af Odense Sukker Raffinaderie
65. maatte gives allernaadigst Løfte, at uden særdeles
66. vigtige Omstendigheder og indtil
(neste side)

67. samtlige for Raffinaderier i Provinserne
68. meddeelte Monopolia ere udløbne, ingen bevilgning
69. til Sligt Værk i Odense at anlegges skulde
70. blive udstedt.

71. General Land Oeconomie og Commerce Collegium
den 6te Marty 1775

(Fulgt av underskriftene til Kommersekollegiet)

X Moltke X Schimmelmann X ?assen X Eriichsen X Rewentlow

?ellfried Trast?

(neste side- oppsummering av saken)

Endskiønt den af Odense Sukker Raffinaderies Eyere ansøgte Prolongation af det dennem forundte og i aaret 1781 udløbende Monopolium ikke kan bevilges; saa ville vi dog af sær kongelige naade, hermed give dennem saadan forsikring, at uden særdeeles rigtige omstændigheder og forinden samtlige til Raffinaderier i Provindserne meddeelte Monopolia ere udløbne ingen bevilgning til sligt verk i Odense at anlegge, skal vorde utstedt.

Christianborg den 13de Marty 1775

Vedlegg 3.

En pipefabrikk

Sak 21 av 1773

1. Johan Adolph Rømer af nørre Sundbye ved Aalborg
2. andsøger i vedlagde allerunderdanigste memorial af 24 mai siste
3. leeden at oprette en Pibe fabrique i Nørre Sundbye, eller paa
4. hvad andet sted i Deres majestetens riger og lande, han maatte
5. finde det for sig tienligt med tilladelse dertil at anskaffe og
6. holde de fornødne folk, samt at nyde toldfrihed paa de fabriquerede
7. piber til sammes forhandling i deres majestets riger og lande,
8. Kiøbenhavn derunder begreben. Denne allerunderdanigste
9. andsøgning formoder han sig saa meget merre
10. allernaadigst bevilget som han har lærdt paa en pipe fabrique
11. i Kiøbenhavn, og deretter inldadt sig udi ægteskab udi den
12. tanke ved flittighed i sin lærte profession at kunde vinde sit
13. brød for sig, hustru og børn, til hvilken ende han allerede
14. har nedsatt sig i Nørre Sundbye ved Aalborg og begynt at fabriquere
15. endeel piber, men dog ej har kundet udvide det begynte
16. anlæg for uformuenhed og mangel paa andres assistance
17. som er bleven ham negtet af frygt for, det ikke uden deres
18. majestets allernaadigste concession skulle være ham tilladt
19. saadan en fabrique at anlegge.
20. Til understøttelse af hans ansøgning haver han vendt
21. sig til magistraten i Aalborg, som derpaa haver befundet
22. at de haver seet noget af hans arbejde, som de haver befundet
23. saa vel giort og forsvarlig brændt at det i intet giver
24. det udenlandske etter, og derfor, da hans meste arbejld bestaar
25. i Bønderpiber, hvoraf store quantiteter fra Engelland og Holland

26. indføres, anseer de hans ansøgning gavnlig for landet,
27. med videre, og indstiller supplicantens andsøgning til aller-
28. naadigst Bønhørelse.
29. I betragtning heraf, som i henseende til købstædernes nærværende
(neste side)
30. ubestemte Næringsrettigheder, haver vi intet henimod at indven-
31. de, men holder tvertimod for, at det er bedre, at fabrique
32. anlegges paa landet, eller hvor supplicanten maatte finde
33. det beqvemmeste end aldeles ingensteds. Meget mindre
34. tænker vi at det vilde være raadeligt, ej at bevilge ham
35. toldfrihed paa hans piber til deres forhandling over alt i
36. deres majestets riger og lande, Kiøbenhavn indbegreben allerhelst,
37. da concurrencen her for nærværende af hiemmegiorte
38. piberhøjlig behøves, hvorfor vi tager os den frihed allerunderdanigst
39. at indstille:
40. Om supplicanten allerunderdanigst maa bevilges sin
41. giorte allerunderdanigste ansøgning: at oprette en pibe
42. fabrique i Nørre Sundbye eller paa hvad andet sted i
43. hans Majestets riger og lande, han maatte finde
44. det for godt, og dertil anskaffe sig de fornødne folk
45. samt nyde toldfrihed paa de fabriquerede piber over
46. alt i Deres Majestets riger og lande, Kiøbenhavn ikke
47. derfra undtagen.
48. Paa hvilken vores allerunderdanigste forestilling vi ud-
49. beder os deres Majestæts allernaadigste resolution.
50. General land-øconomie og Commerce collegium d. 14 juni 1773

